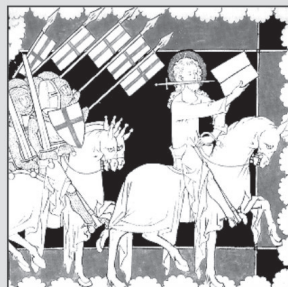
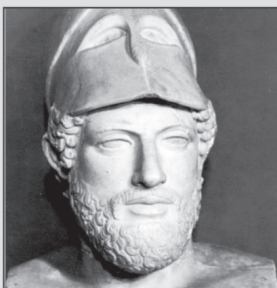
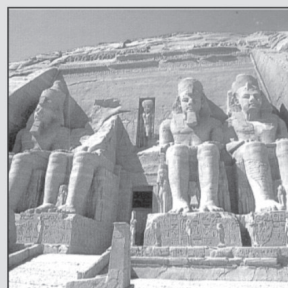

KLIÓ 2016/4

TÖRTÉNELMI SZEMLÉZŐ FOLYÓIRAT

A tartalomról:

Interregnum a római köztársaság idején
Piperkőcök a francia forradalomban
A katolikus egyház és a kommunizmus

A történettudomány külföldi eredményei magyarul

KLIO. Történelmi szemlélő folyóirat

Szerkesztőbizottság: Orosz István akadémikus, professor emeritus DE, *elnök*;

Bárány Attila akadémiai doktor, egyetemi tanár, DE, *főszerkesztő*;
dr. Fodor Mihályné ny. főiskolai adjunktus, NYF, DE; Kozári Monika PhD
MTA Doktori Tanács; Madarász Imre CSc habil. egyetemi docens, DE és
Reszler Gábor PhD főiskolai tanár, NYE, *szerkesztők*.

Műszaki szerkesztő: Erdélyi Tamás.

A borító Borsi Csaba munkája.

Nyomtatták a Kapitális Nyomdában, Debrecenben.

A szerkesztőség címe: dr. Fodor Mihályné,
Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelmi Intézet
4010 Debrecen, Egyetem tér 1. Telefon: 52-512 900/23 096

Kiadja a KLIÓ Alapítvány.

Kuratórium: Solymosi László akadémikus, professor emeritus, DE, *elnök*;

Barta Róbert habil. egyetemi docens, DE; Bitskey István akadémikus,
professor emeritus, DE; Györkös Attila habil. egyetemi adjunktus, DE és
Pete László habil. egyetemi docens, DE.

Megjelent

a Magyar Tudományos Akadémia,
a Nemzeti Kulturális Alap,
a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történelmi Intézete,
valamint a Nyíregyházi Egyetem támogatásával.

nka
Nemzeti Kulturális Alap

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja:

<http://real-j.mtak.hu/2048/>

A KLIÓ az interneten is olvasható: <http://www.c3.hu/~klio>

e-mail címek: fodor.mihalyne@arts.unideb.hu

erdelyi37tamas@gmail.com

A folyóirat megjelenik minden negyedév közepső hónapjában. Előfizethető a KLIÓ Alapítványnál (4033 Debrecen, Herpay Gábor u. 50. Adószám: 18792234-1-09). Előfizetési díj egy évre 800 Ft + postaköltség.

ISSN 1216–2965

TARTALOM

Ókor, középkor

- Aleksandr Koptev: Interregnum a római köztársaság idején
(*Takács Levente*) 3
- Angelo Manna: A nápolyi Anjou (*Opre Bernadett*) 6
- Jonathan Sumption: Elátkozott királyok – A Százéves háború sorozat
negyedik kötete (*Ölbei Tamás*) 11

Kora újkor

- Christian Windler (szerk.): Európai kongresszusi helyszínek a kora
újkorban. Tanulmányok a badeni béke 300. évfordulója alkalmából
(*Gyarmati Enikő*) 20
- Elizabeth Amann: Piperkőcök a francia forradalom idején
(*Fodor Mihályné*) 27
- Laurence de Looze: A betű és a világegyetem – Hogyan formálta
az ABC a nyugati világnézetet (*Sashalmi Endre*) 38

Újkor

- Beáta Mihalkovičová: L'udovít Štúr – Életút és emlékhelyek
(*Vesztróczy Zsolt*) 42
- David Wyn Jones: Bécs, a zene fővárosa – 1700, 1800, 1900
(*Komlós Katalin*) 46
- Alessandro Capone: Népi legitimizmus és földkérdés – az olasz
polgárháború motivációiról (*Pete László*) 51
- Philip McFarland: Mark Twain és az Ezredes – Samuel L. Clemens,
Theodore Rooseveltt és az új évszázad érkezése (*Peterecz Zoltán*) 57
- Ercole Ongaro: „Cézár, én nem megyek” – 1915–1918 (*Madarász Imre*) 61

Giovanni Barberini: A párbeszéd politikája – Casaroli keleti politikája (<i>Sági György</i>)	64
Martin Slobodník: Korai kapcsolat az Osztrák–Magyar Monarchia és Kína között – A Zichy-testvérek Kelet-Ázsiában (<i>Gergely Aletta</i>)	68
Jan Mikrut (szerk.): „A hitem megtartó erő...” – A katolikus egyház és a kommunizmus Kelet-Közép-Európában és a Szovjetunióban (<i>Hamerli Petra</i>)	72
Jean-Louis Crémieux-Brilhac: A Szabad Franciaország története (<i>Bene Krisztián</i>)	83

Historiográfia

Tibor Frank – Frank Hadler (szerk.): A történetírás szerepvállalása az európai határvitákban (<i>Törő László Dávid</i>)	91
Márkus Keller – György Kövér – Csaba Sasfi (szerk.): Válság- történetek közép-európai összefüggésben (<i>Bodnár Krisztián</i>)	96
Budapesti Ruszisztikai Központ (szerk.): Alternatívák, fordulópontok és rendszerváltások az orosz történelemben és kultúrában (<i>Gyóni Gábor</i>)	101

Interregnum a Római Köztársaság idején

A Római Köztársaság állami intézményeit taglaló kézikönyvek és lexikonok az *interregnum* eredetét és alkalmazásának eseteit bemutatva még ma sem mennek túl azokon a megállapításokon, amelyeket több mint egy évszázada *Theodor Mommsen* tett erről az intézményről. Az *interregnum* eredete – nevéből is kitétszően – a királyság korára nyúlik vissza, s azt az időszakot jelentette, amely a király halála és utódja „trónralépése” között eltelt. Ebben az intervallumban a *patriciusok* közül kikerülő *interrexek* látták el a király feladatát, öt naponként váltva egymást. Kr. e. 52-ig a Római Köztársaság is megtartotta ezt az intézményt, akkor alkalmazva, amikor valamilyen okból (halál, választás meghíúsulása) nem voltak hivatalban *consulok* vagy *dictator*. A tisztség betöltése a múlt egyfajta különös maradványaként mindvégig a *patriciusok* előjoga maradt.¹ Ezt a hagyományos képet csak elvétve vonta ismét vizsgálódásai körébe az ókortörténet. *Stuart Staveley* 1954-ben kimutatta, hogy az *interrex* meglehetősen befolyással volt az általa tartott választások eredményére. Öt évvel később *Friezer* arra a véleményre jutott, hogy az *interregnum*hoz az *auctoritas* nem csupán a szenátus *patricius* tagjaitól származhatott, hanem az egész testületre tartozott.²

A hagyományos képből kiindulva az *interregnum* intézményének néhány sajátosságát próbálja megmagyarázni *Aleksandr Koptev*, aki tanulmányában az intézmény változásának folyamatáról nyújt új képet. Először arra a kérdésre ad választ, hogy az *interrexet* a rómaiak *magistratusnak*, tisztségviselőnek tartották-e. Jóllehet az *interrex* rendelkezett az *auspicium* jogával, azaz érvényesen kérhetett madárjósolatot, és a *consul*választó népgyűlés összehívása és megtartása volt a legfontosabb feladata, *imperiummal* – úgy tűnik – mégsem rendelkezett, így a rómaiak szemében tulajdonképpen magánember volt (*privatim auspicia habemus* – Livius 6.41.6).

---

1 Vö. Lintott, Andrew: *The Constitution of the Roman Republic*. (A Római Köztársaság alkotmánya) Oxford, Clarendon Press, 1999, 28, 39, 67, 164. Németh György (szerk.): *Római történeti kézikönyv*. Budapest, Korona Kiadó, 2001, 263–264. A *interregnum* szócikket Havas László írta.

2 Stuart Staveley, E.: *The Conduct of Elections during an „Interregnum”* (Választások tartása *interregnum* idején.) *Historia* 3/2 (1954) 193–211. Friezer, E.: *Interregnum and Patrum Auctoritas*. *Mnemosyne* 12/4 (1959) 301–329.

Az *interregnum* létrejöttére és fejlődésére a két legfontosabb forrásunk Livius és Dionüsziosz Halikarnasszeusz történeti munkája. Előbbi leírja, hogy Romulus halála után az atyák tíz darab tízfős csoportot alakítottak ki saját soraikból. Ezek felváltva gyakorolták a hatalmat úgy, hogy mindegyik csoportból egy ember viselte a hatalom jelvényeit. (Livius 1.17.) A görög történetíró ezzel szemben azt állítja, hogy az egyes szenátorok gyakorolták a hatalmat, mindegyikük öt-öt napig. Ebből az ellentmondásból kiindulva Koptev kísérletet tesz az intézmény fejlődésének megvilágítására, kiindulópontul használva az egyes esetekben funkcionáló *interrexek* számát.

A Liviusnál feljegyzett esetek java részében kettő illetve három *interrex* alkalmazására került sor, de tudunk öt, nyolc, sőt tizennégy *interrex*ről is. A történetírók ritkán tudósítanak a körülményekről, többnyire csupán az *interrexek* számát, esetleg nevét közlik, így továbbra is kérdéses, vajon együttesen vagy egymást követően gyakorolták-e hatalmukat. A nagyobb számokból Koptev arra következtet, hogy egymást követő hatalomgyakorlás esetén valószínűleg az öt napnál rövidebb időszakokkal kell számolni. Egy késői, s általában nem túlságosan megbízhatónak tartott forrás, a *Scriptores Historiae Augustae* utal arra, hogy az *interrexek* hivatala két-három napig tartott. Két napig tartó *interregnum*ról egyébként Livius is tud. (Koptev ennél a pontnál nem veszi figyelembe azt, hogy az *interrex* – akárcsak pl. a *ensor* – egy feladat ellátására, jelen esetben a választások lebonyolítására, kapott megbízást. Az időtartam így legfeljebb a maximumot jelentette, nem pedig a kötelezően kitöltendő időt, mint a *magistratusok* többségénél.)

Már Mommsen megfigyelte, hogy a választásokat általában a második vagy még későbbi *interrex* vezeti le, aminek magyarázatául azt adta, hogy az első *interrex* nem kapott formálisan *auspiciumot* egy előző *magistratustól* vagy a népgyűléstől. Noha Mommsen nézetét többen kritizálták, a legtöbben szintén a vallás szférájában keresték a magyarázatot. A tanulmány szerzője Plutarkhosz és Varro közléseire építve azon a nézeten van, hogy eredetileg egy-egy *interrex* 12 órán át viselte tisztségét, amiből hat óra esett az éjszakai, hat pedig a nappali időszakra. Így ugyanazon *interrex* nem tudott előjeleket is kérni és választásokat is tartani, vagyis legalább két *interrexre* volt szükség. A köztársaság korára azonban az *interregnum* politikai intézménnyé vált, aminek funkciója a választás megtartása, amennyiben azt a rendes tisztségviselők hiánya miatt nem lehetne megtartani. Ez vezetett oda, hogy gyakran csak egy *interrex* nevét jegyezték fel, azét, aki a választásokat lebonyolította.

A negyedik század közepétől a senatus egyre nagyobb szerepet játszik a római állam életében, ami kiterjed a választások megszervezésére is. Ez a változás például azzal jár, hogy – *consulok* hiányában – *dictator* neveznek

ki a választások levezetésére.³ *Interregnum* alkalmazásakor, amiről a III. és II. században elvétve tesznek említést forrásaink, elegendő immár két *interrex*, mert a senatus előkészíti a választásokat, így azok lebonyolítására kevesebb idő kell, mint a köztársaság korábbi szakaszában.

Az *interregnum*ot az a Sulla éleszti fel, aki sok tekintetben újító módon, többnyire saját céljai érdekében alkalmazott régi intézményeket. 82-ben a *comitia centuriata* L. Valerius Flaccus *interrex* javaslatára megszavazta Sulla *dictatori* felhatalmazását. Ezzel a meglepő politikai lépéssel egy évszázadnál hosszabb szünet után egyszerre két tisztséget hozott vissza a római politikai közeletbe: a *dictator*ét és az *interrex*ét. Utóbbi alkalmazására még négyszer került sor (77, 55, 53, 52). Az utolsó kettő meglehetősen hosszú ideig tartott, és az ok mindkét esetben az volt, hogy nem sikerült megválasztani a *consul*okat. Bár Koptev több lapon keresztül elemzi ezeket az *interregnum*okat, beágyazva őket a belső villongásoktól nem mentes időszak eseménytörténetébe, de ez a tanulmány tárgyához, az *interregnum* intézményének történeti fejlődéséhez és mibenlétéhez keveset tesz hozzá. Legfeljebb epilógusnak tekinthető abban a tekintetben, hogy kiderül: több más *magistratura* (pl. *dictator*, *ensor*) sorsához hasonlóan az *interrex* tisztsége is áldozatul esett a polgárháborúk időszakának.

Aleksandr Koptev tanulmánya felvázolja azt a hosszú fejlődési utat, amelyen az *interrex* tisztsége keresztülment a királyság korától egészek Kr. e. 52-ig. Néhány ponton árnyalja azt a hagyományos képet, amely mintegy 150 éve meghatározza a történettudományt. Kimutatja, hogy az *interrex*ek fő feladata a választások lebonyolítása volt, nem pedig a hatalom gyakorlása abban az időszakban, amíg nem álltak az állam élén *consul*ok (esetleg *dictator*). Megkísérel magyarázatot adni a forrásokban fellelhető számadatokra is, rávilágítva, hogy mindig legalább két *interrex* egymást követő működésével kell számolnunk, még akkor is, ha a források csak egyet említenek név szerint. Tanulmánya, jóllehet a források értelmezése olykor más magyarázatot is lehetővé tenne, felhívja a figyelmet arra, milyen módon próbálták a rómaiak megoldani azokat a helyzeteket, amikor az „alkotmány” normális működése, helyesebben működtetése nem volt lehetséges.

Aleksandr Koptev: *The Five-Day Interregnum in the Roman Republic* (Az ötnapos *interregnum* a Római Köztársaságban). *Classical Quarterly* 66/1 (2016) 205–221.

Takács Levente

---

³ A *dictator comitiorum habendorum causa* és az *interrex* viszonyának megvilágítására Livius 8.23 bővebb elemzést igényelt volna.

A nápolyi Anjou

Az *Angelo Manna* által írt „Gli Angiò di Napoli” című könyvet 2015-ben jelentette meg a Homo Scrivens olasz kiadó. Itt egy posztumusz kötetről kell beszélnünk, mivel a szerző 2001-ben elhunyt. Angelo Manna képviselőként a risorgimento során elkövetett bűncselekményeket akarta felülvizsgáltatni. Emellett irodalmi és történelmi írásai is vannak, amelyekben Nápoly a fő téma. Angelo Manna halála után a számítógépén találtak egy terjedelmes történelmi anyagot, mely vélhetően életének utolsó szakaszában keletkezett.

Előszóként megemlíteném, hogy a könyvből hiányzik a bibliográfiai rész, és lábjegyzeteket sem használt. Azonban a szövegben több helyen is szerepelnek a témával foglalkozó különböző szerzők munkái, amiket felhasználó munkája során.

A mű középpontjában I. Anjou Károly szicíliai király áll, az ő és utódai uralkodását és részvételét vizsgálja a nemzetközi politikában, mely Dél-Olaszország történetének egy igen széles korszakát, közel 200 évét adja, I. Anjou Károlytól az aragóniai hódításig. A történetet egészen IX. Gergely és II. Frigyes német-római császár küzdelméig vezeti vissza, ami mintegy előzményként szolgál I. Károly trónfoglalásáig. A pápa már a császár uralkodása alatt elkezdett új uralkodót keresni a Szicíliai Királyság trónjára, s I. Robert d’Artois-nak, IX. Lajos francia király fivérének ajánlotta fel a trónt, ez azonban meghiúsult Róbert 1250-es halálával. Mindeközben II. Frigyes is távozott az élők sorából, s helyét fia, IV. Konrád foglalta el, aki Sziciliába, fivérért, Manfrédot küldte helytartónak. Azonban a Szicíliai Királyság pápai hűbér alatt állt, s a pápának két jelöltje is volt IV. Konrád ellenében: Cornovalli Richard – Földnélküli János fia, a későbbi német király – és Anjou Károly – IX. Lajos francia király fivére, Anjou grófja. 1254-ben IV. Konrád halálával fia, Konradin foglalta el apja helyét Sziciliában, aki meghagyta nagybátyját, Manfrédot helytartónak, ő azonban megkoronáztatta magát, és az Egyházi Államtól teljesen függetlenül kormányzott.

IV. Sándor pápa az angol király fiát, Edmundot szerette volna a szicíliai trónon látni, ez azonban anyagai okok miatt meghiúsult. A következő pápa, IV. Orbán IX. Lajos francia királyt szerette volna meggyőzni, hogy járuljon hozzá öccse, Károly szicíliai trónra juttatásához, aki immár Provence grófja is volt. Itt egy rövid kitekintést tesz Anjou Károlynak a provençe-i grófi cím megszerzését illetően, illetve IV. Rajmund Berengár provençe-i gróf lányaira – akik közül mind a négy királyné lett – és Margit francia királyné ellenséges viselkedésére. Itt figyelhető meg először a szerző saját stílusának a megjelenése, ahol nem csupán külső szemlélőként vázolja fel a történelmi hátteret, hanem maguk a történelmi résztvevők azok, akik erős érzelmi megnyilvánulással juttatják kifejezésre véleményüket és gondolataikat.

A francia királyné ellenszenvét figyelmen kívül hagyva végül megszületett a megállapodás IX. Lajos, Anjou Károly és immár IV. Kelemen között, és 1266. január 6-án I. Károly néven Szicília királyává koronázták Anjou és Provence grófját. Ahhoz, hogy Károly elfoglalhassa a szicíliai trónt, még meg kellett küzdenie előbb Manfréddal, majd Konradinnal. Előbbivel 1266-ban Beneventónál, utóbbival 1268-ban Tagliacozzánál került sor, s mindkettő az új király győzelmével zárult. Manfréd a csatateren halt meg, míg Konradint Nápolyban lefejezték. Manfréd feleségét és gyerekeit fogságba vetették, három fiát megvakították. Konstancia nevű lánya ekkor már Aragóniában tartózkodott, mint a későbbi III. Péter felesége – később erre a rokoni ágra támaszkodva tartott igényt Aragónia Sziciliára. Angelo Manna mindkét csatáról részletes képet ad további szerzők munkáin és narratív forrásokon keresztül.¹ A különböző álláspontokat nem csupán bemutatja, hanem össze is veti őket egymással.

A második rész kronológiailag I. Károly uralkodásának időszakát mutatja be, középpontba helyezve az 1282-es vecsernyét. Mindenekelőtt viszont I. Károly utódainak – házasságuk és részvételük apjuk politikájában – szánja az első fejezeteket. Leánya, Beatrix Courtenay Fülöphöz, II. Balduin konstantinápolyi latin császár fiához ment feleségül, akit Palaiologosz Mihály elűzött trónjáról és a szicíliai királynál kapott menedéket. Halála után fia, majd annak lánya, Katalin örökölte meg a konstantinápolyi latin császári címet, akinek szintén Katalin nevű lánya Tarantói Fülöphöz, I. Károly unokájához ment feleségül. A magyarországi kapcsolat I. Károly első feleségének, Provence-i Beatrixnak a halálával kezdődött 1267-ben, mely

---

¹ Többek között: Matteo Camera: *Annali delle due Sicilie* II. kötet, Nápoly 1860.; *Saba Maslina: Rerum Sicularum historia*, in: *Cronisti e scrittori sincroni napoletani*. Szerk.: G. Del Re, Nápoly 1868. 203-408.o.; Gio. Antonio Summonte: *Historia della Città e Regno di Napoli III*. Nápoly 1748.

következtében IV. Béla magyar király leányának, Margitnak a kezét kérte meg, aki azonban visszautasította a frigyet és az apácai életet választotta. V. István (ifjabb) magyar királlyal azonban sikerült megállapodnia, mely értelmében kettős házassági szerződést kötöttek gyermekeik között. I. Károly fia – a későbbi II. Károly nápolyi király – Mária, magyarországi hercegnőt vette feleségül, testvére, Izabella pedig Lászlóhoz – a későbbi IV. László magyar királyhoz – ment nőül. Az egyezmény biztosította egyrészt Károly számára a balkáni bejáratot, másrészt cseh–német- és Bizánc-ellenes szövetség is volt. IV. László 1290-es halálát a nápolyi udvar úgy értelmezte, hogy a magyar korona Mária királynőt illeti, aki 1292-ben átruházta azt elsőszülött fiára, Martell Károlyra. Ő azonban ténylegesen sosem viselhette a koronát, mert 1295-ben elhunyt. Majd fia, Caroberto lett az, aki hosszas küzdelem után a magyar királyi trónon ülhetett. Martell Károly és felesége, Konstancia halála körül több kérdést is felvet Manna. Pestis vagy mérgező halál lett a trónörökös pár? Ha utóbbi, ki mérgezhette meg őket? III. megemlíti azt a kérdést, mely szerint Konstancia már 1293-ban meghalt, legkisebb leánya születésekor. Ezeket a kérdéseket nyitva hagyja az olvasó számára.

I. Károly szicíliai király uralkodásának vége a szicíliai vecsernyével vette kezdetét, amikor 1282. március 31-én Palermóban történt lázadás következményeként kiszorultak Sziciliából a francia csapatok. A szicíliai trónra III. Péter aragóniai király támasztott igényt felesége Konstancia révén, aki Hohenstaufen Manfréd lánya volt. Az aragóniai foglalás azonban nem csupán Sziciliát érintette, hanem már Nápolyt fenyegette, s egy támadás során a trónörökös Károly salerno-i herceg is fogságba került.

Az 1285-ös év elteltével szinte teljesen kicserélődtek a mediterrán politika résztvevői, III. Fülöp francia, I. Károly szicíliai-nápolyi, III. Péter aragóniai uralkodók és IV. Márton pápa halála után utódaikra maradt a szicíliai kérdés rendezése. Az utódok szoros rokoni kapcsolatban álltak egymással, amely előnye illetve hátránya is lehetett a megegyezéseknek. Emellett arra is választ keres, hogy az utódok politikája meghaladja, vagy inkább elmarad apáik politikája mögött. A szerző mindkét kérdést nyitva hagyja.

II. Károly – immár csak nápolyi király – apja halálakor aragóniai fogságban volt, ahonnan csak 1288-ban szabadult, I. Edward angol király közbenjárására. Manna itt is rámutat arra, hogy a megállapodáshoz nagyban hozzájárult az is, hogy I. Edwardot az összes érintett félhez rokoni szál fűzte. A szabadon engedés fejében, viszont biztosítékul át kellett adnia 3 fiát és 30 nemest, mint túszt. A foglyok 1295-ben térhettek haza, amikor II. Jakabnak és II. Károlynak sikerült békét kötnie, melyben utóbbi lemondott Sziciliáról és leányát, Blankát hozzáadta az aragóniai uralkodóhoz, s két év múlva ezt

erősítette meg Róbert nápolyi herceg és Jolán aragóniai hercegnő házassága. A végleges békét viszont csak az 1302-es caltabelleottai béke hozta meg. Ennek értelmében II. Frigyes szicíliai király megtarthatta Sziciliát és feleségül vette Eleonórát, II. Károly leányát. II. Károly 1309-es halála után, harmad-szülött fia, Róbert lett a nápolyi király, miután bátyjai – Martell Károly és Lajos – elhunytak.

Róbertnek egy fia született, Károly calabriai herceg, aki azonban még apja életében elhunyt és csupán két leányt hagyott maga után: Johannát és Máriát. Fiú örökös nem lévén, a nápolyi trónra I. Károly magyar király tartott igényt, mint II. Károly unokája és Martell Károly fia. A trónutódlást végül egy házassági szerződéssel sikerült megoldania, mely szerint I. Károly fia, András elveszi Johannát, Róbert legidősebb leányát és ketten együtt fogják kormányozni a királyságot. Róbert végrendeletében azonban csak Johannát jelölte meg utódjának, Andrást pedig csupán Calabria hercegévé nevezte ki. Emellett a további trónutódlásra is kitért, mely szerint, ha Johanna örökös nélkül halna meg, úgy testvére Mária, és leszármazottai követik majd a trónon. Ennek értelmében pedig halála után csak Johannát tekintették nápolyi uralkodónak, András herceget pedig mellőzték a királyság kormányzása ügyében, mely azonban I. Lajos magyar királynak a nem-tetszését váltotta ki, ami tovább éleződött, mikor Andrást 1345-ben Aversa-ban megfojtották. Felesége, Johanna, még ebben az évben hozta világra fiukat, Martell Károlyt. Ezt követően I. Johanna uralkodását a magyar Anjoukhoz fűzött viszony és a trónutódlás kérdése határozta meg. Mikor a gyilkosság híre elért Magyarországra, I. Lajos hadjáratot indított Johanna ellen. A nápolyi királynőt ugyan nem sikerült elfognia, de magával vitte Budára Durazzói Károlyt, aki ugyanúgy II. Károly utódja volt, mint ő. A célja az volt, hogy Budán felneveli, és ha eléri a felnőttkort, elindítja Nápoly felé. Emellett Károly 1365-től birtokolta a „Szlavónia és Horvátország hercege” címet, mely a magyar trónörökösök titulusa volt. A magyar király hozzáadta feleségül Durazzói Margitot, Anjou Mária leányát, aki egyben unokatestvére is volt. Durazzói Károly 1380-ban indult meg a Nápolyi Királyság felé, s miután megfojtatta Johannát, 1381-től már III. Károly nápolyi királyként uralkodott

Mivel III. Károly a magyar trónnak is trónörököse volt, I. Lajos magyar király halála után a magyar főurak meghívták a magyar trónra mint jogos örököst. Ő 1385-ben elindult Budára, hogy elfoglalja azt, mint II. Károly magyar király. Ott azonban összeütközésbe keveredett Erzsébet anyakirálynéval, aki leányát akarta a magyar trónon látni, ezért megölette III. (II.) Károlyt. Halálával a nápolyi trón is megüresedett, amit először fia, László,

majd leánya, II. Johanna örökölt. Mivel azonban II. Johannának nem született utódja, így Renatot, Anjou hercegét tette meg örökösévé, aki a királynő 1435-ös halálát követően elfoglalta ugyan a nápolyi trónt, de nem tudta megtartani V. Alfonz aragóniai király ellenében. A nápolyi Anjou-dinasztia II. Johanna királynővel ért véget.

A mű során a szerző részletekbe menően ismerteti a különböző rokoni szájakat, mely során a nápolyi Anjou-ház kapcsolatba került a legfontosabb európai dinasztiákkal (Courtenay-ház, Árpád-ház, Barcelonai-ház stb.). Ezeknek is köszönhetően már a XIV. század első harmadában elmondható, hogy az Anjou-hercegek és hercegnők kiházásítása során másod- illetve harmad-unokatestvéri viszony volt megfigyelhető, ám első-unokatestvéri is előfordult [Durazzói Margit és II. (III). Durazzói Károly házassága].

A művet szerkezetileg három részre osztotta a szerző, melynek közép-pontjában I. Anjou Károly szicíliai király áll, aminek az első két rész ad helyet. Mintegy előzményként megemlíti II. Frigyes német-római császár halálát, mikor az Egyházi Állam elkezdett új királyt keresni a szicíliai trónra, majd a szicíliai trónfoglalást követően a második rész foglalkozik I. Károly uralkodásával. Az utolsó nagyobb rész foglalja magába utódai, a nápolyi Anjouk szereplését a nemzetközi politikában, II. Károlytól II. Johannáig.

Angelo Manna körültekintően mutatja be az első nápolyi Anjou uralkodó nemzetközi politikai szerepét, aki uralkodása előtt és uralkodása alatt is aktívan közreműködött a mediterrán politika alakulásában. A műben nem csupán a tények száraz közléséről van szó, hanem a munkája során felhasznált különböző szerzők írásait összeveti egymással, saját észrevételeivel egészíti ki és több kérdést is megválaszolatlanul hagy, mely további kutatások kiindulópontja lehet.

Angelo Manna: *Gli Angiò di Napoli* (A nápolyi Anjou). Homo Scrivens, Nápoly 2015. 888 o.

Opre Bernadett

Elátkozott királyok – A Százéves háború sorozat negyedik kötete

Amikor Róbert skót király fiát, a trónörökös kis kísérettel Franciaországba küldte nyelvet tanulni, az angolok hajóját feltartóztatták és a fiatal herceget Londonba vitték. „Én is beszélek franciául, közvetlenül hozzám is küldheték volna a fiatalembert” – mondta IV. Henrik miután Jakabot a színe elé vezették, és hogy megbizonyosodjanak arról, hogy jól megtanul franciául, 18 évre vendégül látták a londoni Towerben. Amikor apja megtudta a hírt, a katasztrófa annyira lesújtotta, hogy rövidesen, 1406-ban meg is halt.

A fenti részlet mutatja meg a legjobban, hogy *Jonathan Sumption*, az angol történetírás legszebb hagyományait folytatja. Nemcsak rendkívül alapos tudása, az események részletgazdag bemutatása, hanem a narráció könnyed, helyenként ironikus volta is elősegíti, hogy az Elátkozott királyokat, a Százéves háború negyedik kötetét, az olvasó ne tudja letenni a kezéből.

Jonathan Sumption édesapja háborús hős volt, aki a második világháború után jónevű ügyvéd lett. Fiának klasszikus nevelést biztosított, amely magában hordozta egy sikeres karrier minden lehetőségét. Először az Eton College-ba járt, majd Oxfordban fejezte be tanulmányait és lett középko-rász. Később azonban úgy döntött, hogy édesapjához hasonlóan jogi pályán folytatja karrierjét. 2011-ben beválasztották az angol Legfelsőbb Bíróság tagjai közé, melynek következtében főrenddé emelték.

Lord Sumption sorozatát a százéves háborúról, aminek az első kötetét 1990-ben adták ki, Edward Gibbon *A Római birodalom felemelkedése és bukásának történetéhez* hasonlítják, mind mélységét, mind pedig terjedelmét tekintve. A negyedik kötet az 1399 és az 1422 közötti eseményeket dolgozza fel. A 18 fejezetből álló könyv fejezetenként a tárgyaltd időszak egy-két évével foglalkozik. Egy-egy fejezet 90–100 oldalt ölel fel, ebből is látható, hogy mennyire alapos munkát végzett a szerző. Ugyanakkor nem vesz el a részletekben, nagyon logikusan, áttekinthően mutatja be az eseményeket és azok összefüggéseit. Az olvasó mindig tisztában van a sokszor egyszerre párhuzamosan négy helyen futó történésekkel. A korszak angol

és francia főszereplőit, a Lancaster-, és a Valois-ház tagjait, királyok és hercegek életét és tetteit ugyanúgy megismerjük, ahogy a párizsi utca egyszerű emberének a mindennapjait is nyomon követhetjük.

A fejezetek kronologikus sorrendben követik egymást. Az első két fejezetben Sumption bemutatja a korszak legfontosabb helyszíneit és szereplőit. A századforduló Párizsát II. (Palaiologosz) Mánuel bizánci császár fényes bevonulásán keresztül írja le a szerző, biztos kézzel vezetve az olvasót az 1400-as évek eleji utcákon úgy, hogy egyszerre szolgál referenciával a mai modern Párizsra vonatkozóan. A fejezet második része a XV. század első évtizedének három legfontosabb francia főszereplőjével VI. (Örült) Károly francia királlyal, II. (Merész) Fülöp burgundi herceggel, és a király testvérével, Orléans-i Lajossal foglalkozik. VI. Károly elmeállapota 1392-től folyamatosan romlott, méltán kiérdemelte az Örült melléknevet. Azonban mentális betegsége nem volt folyamatos, hosszabb-rövidebb időszakokra, néha hetekre, néha hónapokra magához tért, hogy aztán elméje újra elboruljon. Azokat az időszakokat, amikor nem volt beszámítható, a kortársak a király „távollétéként” aposztrofálták. Károly több mint 40 éves uralkodása Franciaország számára katasztrofális volt. « Távollétei » idején a Fleur-de-Lys hercegeinek hatalomért történő vetélkedése határozta meg Franciaország sorsát. Burgundi Fülöp és Orléans-i Lajos összecsapása a XV. század első éveiben előrevetítette az Armagnacok és a Burgundiak polgárháborúját, amely végső soron az angol beavatkozáshoz, és a végzetes azincourt-i csatához vezetett.

II. Richárd bukását követően IV. Henrik került az angol trónra. A francia udvar azonban nem ismerte el Henriket királynak, és mindent megtett azért, hogy a hatalomból elmozdítsák. A franciák követeket küldtek az angolok ellenségeihez, a skótokhoz és a walesiekhez. A Londonba érkező francia követek Henriket következetesen nem királynak szólították. Az uralkodónak a franciák nélkül is elég baja akadt. Egyrészt kincstára üresen kongott, a londoni zűrzavart kihasználva a skótok betörték északon, míg nyugaton Owen Glendower lázadása bénította meg Angliát. Nem véletlenül kapta a második fejezet a Megosztott sziget címet. Jól nyomon követhető Sumption abbéli tehetsége, ahogy a Londonban, Skóciában, Walesben és Párizsban egyszerre történő eseményeket összefüggéseiben érthetően tárja az olvasó elé, tisztán láttatva az udvari intrikákat, a sokszereplős, szövevényes, fordulatokkal teli történet világos leírását adva.

Sumption részletesen taglalja a százéves háború egyik kevésbé ismert részét, a „kalózháborút”. A kalózkodás a XIX. század közepéig nemzetközi jog által szabályozott „foglalkozás” volt. A XIII. századtól kezdődően az

angolok fejlesztették magas fokra e „nemes” hivatást, mely a háborúskodás szerves részévé vált. A XV. század elejére már magas szervezetségi fokon állt. A kormány felhatalmazásával bíró kereskedők időnként „kalóznak álltak”, és kifosztották az ellenség hajóit, vagy azokat a semleges zászló alatt hajózó kereskedőket, akikről úgy hitték, hogy a háború szempontjából stratégiaileg fontos árukat szállítanak a másik hadban álló fél számára. Így, a La Manche-csatorna mindkét partján, Bretagne-tól Pikárdiáig, Darthmouth-tól Fowey-ig, bretonok, angolok, franciák, flamandok, skótok és walesiek álltak kalóznak és rabolták ki az erre járó kereskedő hajókat 1402 és 1404 között. A kalózkodás jelentős szerepet játszott a tengerparti dél-angliai városok gazdaságában. Nincsenek pontos adatok, hogy összehasonlítsuk a két háborús fél által elért eredményeket, de a források alapján úgy tűnik, hogy az angolok voltak sikeresebbek. A kalózkodás nem korlátozódott csak a hajók kifosztására, hanem a csatorna mindkét oldalán fekvő városok felprédálása és megsarcolása is benne foglaltatott. Ez a fejezet nagyon jól szemlélteti, hogy a szerző mennyire alapos kutatói munkát végzett. A korabeli krónikák (Monstrelet, Froissart, a Saint Denis-i, a Saint Albans-i krónikák, a Chronicle of London stb.) mellett széleskörű levéltári forrásokra is támaszkodik.

Sumption bemutatja a bordeaux-i székhelyű angol fennhatóságú Guyenne-i hercegséget, mármint mindazt, ami angol kézen maradt belőle 1404-re. A hercegség gazdagsága a Bordeaux-ból Angliába irányuló borexportra alapult. Ezt tette tönkre a „kalózháború”. A hercegség békeidőben sem tudta fedezni védelmi kiadásait, mindig is rá volt szorulva az angol korona hathatós pénzügyi segítségére. 1404-re ez a pénzügyi segítség már nem létezett. Merész Fülöp halálával Orléans-i Lajos jutott döntő befolyáshoz a francia udvarban, kihasználva vezető pozícióját marginalizálta Fülöp örökösét, Félelemnélküli Jánost, az új burgundi herceget, és hadat indított a guyenne-i hercegség ellen. Amíg Angliában IV. Henrik a hatalom megtartásáért küzdött, addig Franciaországban a burgundiai herceg és Orléans-i Lajos egyre élesedő vetélkedése határozta meg a politikát, amely 1405-re fegyveres összecsapásba torkollott.

A francia hódításnak délen az angolok képtelenek voltak ellenállni, jelentős területi veszteségeket szenvedtek, végül a franciák Bordeaux falaihoz érkeztek, amelyet azonban megfelelő tengeri erősítés híján nem tudtak megostromolni. Annak ellenére, hogy a franciák a hadjárat során 90 várost és várat foglaltak el, csalódottak voltak, mert a legfontosabb cél, Bordeaux kicsúszott a kezük közül, és ahogy az már ebben a korszakban lenni szokott, pénzihiány miatt be kellett fejezni a hadjáratot. Az elfoglalt városok és várak

jó részét az angolok visszahódították, és a kor minden katonai gondolkodója meg volt róla győződve, hogy délnyugaton az angol uralom teljes mértékben visszaállítható. A franciák nemcsak délen, hanem Walesben is kezdeményezően léptek fel. Owen Glendowerrel szövetséget kötve expedíciós sereget küldtek Walesbe, melynek végső célja London volt. Azonban, a párizsi udvar, nem először a háború folyamán, nem mérte fel pontosan a helyzetet, nem értette meg a walesi háború természetét, amely alapvetően gerillaháború volt. Így, vállalkozásuk ab ovo kudarcra volt ítélve. 1406-ban a franciák kettős hadjáratot terveztek: Orléans-i Lajos vezetésével Bordeaux irányában indítottak hadat, Félelemnélküli Jánosra pedig Calais ostromát bízta. A kettős hadjárat azonban túlságosan nagy terhet rakott a francia kincstárra, és miután az orléans-i herceg szava volt a döntő a francia udvarban, a saját forrásaiból jelentősen áldozó burgundi herceget, az alapos és hosszadalmas ostromelőkészületek ellenére megalázó módon visszarendelték, hogy a déli hadjáratot támogathassák. Azt a hadjáratot, amely azonban semmilyen eredményre nem vezetett.

A következmény Orléans-i Lajos meggyilkolása lett. A gyilkosságot Félelemnélküli János rendelte el, először titokban akarta tartani, azonban a gyors és pontos nyomozás hatására, a királyi hercegek előtt felfedte tette. Lajos örökösei, Armagnac grófjával, a királynéval, Berry hercegével, Anjou hercegével egységre lépve fordultak a burgundi herceg ellen. Velük szemben Félelemnélküli János saját rokonságán és hátországán túlmenően a párizsi egyetemre, és magára a párizsi népre támaszkodott. Reformprogramot hirdetett meg, melynek célja a korrupció és a túlnövekedett központi adminisztráció visszaszorítása volt. A szerző élénken ábrázolja a kibontakozó konfliktust, a hatalmi egyensúly változását, nemcsak a királyi család, hanem szélesebb körben az Armagnac és a Burgundi párt polgárháborújában érintett nemesek, értelmiségiek, és a közemberek sorsát is.

Uralkodása utolsó felében IV. Henrik egyre passzívabban viselkedett, fia, V. Henrik sokkal agilisabb volt. Vérszemet kapva a Franciaországban kirobbanó polgárháború kapcsán, újraélesztette a régi angol követeléseket, reményt adva az angoloknak, hogy III. Edward kora köszönt be újra, és megint angol seregek fogják járni Franciáig, hogy zsákmánnyal megrakodva, gazdagon térjenek vissza Angliába. Természetesen, mindezt nem alaptalanul tette, hisz mind az Armagnacok, mind Félelemnélküli János az ő kegyeit keresték. Követségek érkeztek Londonba, akikkel párhuzamosan tárgyalt, és bár trónörökösként is a burgundi herceget támogatta, mégis a többet ígérő Armagnac-párttal lépett először szövetségre. A kisszámú angol expedíciós sereg, délről indulva, gyakorlatilag ellenállás nélkül ju-

tott el Franciaország szívébe, bebizonyítva, hogy mennyire sérülékeny a polgárháború sújtotta királyság. Az Armagnacok nem tudták teljesíteni a szerződésben vállalt pénzügyi feltételeket, nem voltak képesek kifizetni az angol sereget, melynek eredményeképp még több pusztítás érte az eddig is agyonadóztatott francia vidéket. Párizsban Félelemnélküli János egyre inkább igénybe vette az egyetem és a radikális polgárság támogatását céljai elérésének érdekében. Az irányítás azonban lassan kicsúszott a kezéből, és a folyamatok az 1413-as Caboche-lázadásba torkollottak. A párizsi hentesek és mészárosok vezetésével a szélsőséges csőcselék először az utcán vette át a hatalmat, majd az udvar fölött is. Végül, a királyi családot is – a trónörökös és magát a királyt is – túsul ejtették. Megtisztították az adminisztrációt az Armagnac-pártiaktól, bizottságokat neveztek ki annak érdekében, hogy véghezvigyék a Félelemnélküli János tervezte reformokat. Rémuralmuk, amely folyamatos kivégzések, lincselések közepette telt el, természetesen hosszútávon nem volt fenntartható és végső soron a bukásukhoz vezetett. Félelemnélküli János Párizsból történő menekülését követően, az Armagnacok visszatértek, hogy bosszút állhassanak. Ezt rövid idő alatt és rendkívül hatékony módon meg is tették. A lázadás túlélő vezetői Burgundiába menekültek.

Az Orléans-i párt új feje, Károly herceg Párizs elfoglalását követően, a királlyal, és a trónörökössel együtt, bár nem teljesen azok szabad akaratából, a kor viszonyaihoz képest hatalmas sereget gyűjtött és megtámadta a burgundiai herceg területeit. Félelemnélküli János nem tudott a királyi sereghez mérhető hadsereget toborozni, így jelentős ellenállást sem tudott kifejteni. Ehhez járult hozzá az is, hogy alattvalói az Armagnacok ellen igen, a francia király ellen azonban nem akartak harcolni. A hadjáratot a törékeny arras-i béke zárta, amelyet a trónörökös ütött nyélbe, ráerőltetve akaratát mindkét oldalra, így biztosítva mindkét tábor elégedetlenségét és ezzel együtt a háború folytatását.

Az egyes fejezetek lezárásából, végmondataiból látszik, hogy Sumption mennyire jó történetmesélő. Előszeretettel használ olyan, a tárgyhoz illő forrás-idézeteket a fejezetek zárómondataiként, amelyek színesítik a leíró részeket. Néhány végmondat ízelítőül:

„Nem támogattad az Armagnacokat a királyunk ellen, és nem azzal fenyegetted meg, hogy felégeted a házamat? – mondta egy Craon-i lakos a szomszédjának, majd fogott egy fejszét és jól beverte a fejét.”

„Tanúi vagyunk [...] királyságunk nyomorult és méltatlan hanyatlásának.”

„A jóisten tudja, fiam, milyen fondorlatos és rögös úton került a fejemre ez a korona, és igazán én tudom, milyen nehéz teher viselni.”

Nemcsak az egyes fejezetekre, hanem a könyv egészére jellemző a jól átgondolt szerkesztés, a precíz, feszes struktúra. Magával az azincourt-i csatával tulajdonképpen három egész fejezet foglalkozik. A szerző egy teljes fejezetet szán a hadjárat előkészítésének, és egy másikat magának a csatának, egy harmadikat pedig a csatát lezáró, tárgyalásoknak és békének. A hadjárat előkészítését illetően tisztán érzékelteti azokat a szervezési és pénzügyi nehézségeket, amelyekkel V. Henrik nézett szembe. Magabiztosan viszi az olvasót végig a csatatéren, a csataleírás egyszerre részletes, és érthető. Pontosan nyomon lehet követni a csata egyes fázisait, mind az angolok mind a franciák szempontjából. Sumption korabeli leírásokkal, idézetekkel fűszerezi a csata tárgyalását: „Poitiers-ra gondolt mindenki: jobb elveszíteni egy csatát, mondta János, Berry hercege, mint egy csatát és egy királyt egyszerre”. Számunkra különösen érdekesek a könyvnek azok a részei, amelyek a csatát lezáró tárgyalásokkal foglalkoznak. Ugyanis közvetítőnek Luxemburgi Zsigmondot kérték fel. Sumption részletesen ismerteti Zsigmondnak a tárgyalásokban betöltött szerepét, az általa elért sikereket, utazásait Párizsba, Londonba. Megemlíti Garai Miklós nádort, mint Zsigmond személyes megbízottját. Kitérő leírást kapunk Zsigmondról, mint európai politikusról, tárgyalási technikájáról, meggyőző személyiségéről, illetve a francia és az angol udvar hozzá való viszonyáról.

A könyv utolsó negyede foglalkozik az 1415 és 22 közötti franciaországi angol hódításokkal, illetve a kiújuló polgárháborúval. Sumption megint csak jó érzékkel találja meg az egyensúlyt az angol hódítás, a párizsi események, az Armagnacok és a Burgundi párt, illetve a francia trónörökös közötti háromszögben folyamatosan változó hatalmi harc leírásában. A könyv utolsó felében, több részletes ostromleírás is olvasható (Caen, Rouen, Melun), melyek segítségével szakértő betekintést kapunk a XV. század eleji nyugat-európai hadviselésbe, ostromtechnikába. Külön fejezetet kap Félelemnélküli János halála, akit a montereau-i hídon, 12 évvel Orleans-i Lajos párizsi meggyilkolását követően utolért az Armagnacok bosszúja. A burgundi herceg meggyilkolása égbekiáltó hiba volt. A Burgundi-ház több éven keresztül játszott az angol szövetség gondolatával, azonban a herceg végül belátta, hogy a trónörökösrel való együttműködés kínálja az egyetlen megoldást számára, hogy a Párizstól északra fekvő városokat a hatalmi szférájába vonhassa be. Halála 16 évig tartó vérontást indított el a trónörökös és a Burgundi-ház között. Amikor 1521 júliusában I. Ferenc megnézte Félelemnélküli János koponyáját a champmoli kolostorban, tisztán látszott a fején a gyilkos kardvágás által ejtett sérülés. Idegenvezetője azt mondta neki: „ezen a lyukon keresztül jutottak be az angolok Franciaországba”.

János herceg felesége, Bajorországi Margit rögtön bosszúért esküdött, azonban a Félelemnélküli halála politikai vákuumot hagyott maga után. Párizs csatlakozott Bajorországi Margithoz, és a trónörökös híveit utcáról utcára üldözték. Néhányuknak sikerült elmenekülni, többeket kivégeztek. Az emberek felfegyverkezve jártak az utcákon, életüket féltve. Más franciaországi városokban is hasonló eseményekre került sor, az utak kiürültek, az utazók féltek elhagyni a biztonságosnak vélt helyeket. Az új burgundi herceg, Fülöp, apjának ellentéte volt. Nem értett a kormányzáshoz, szeretete az éjszakai életet és az életet általában. Udvara az egyik legkifinomultabb volt Európában. Hatalmas birtokait csak azért lehetett sikerrel igazgatni, mert nagyon jól működő közigazgatást örökölt. Ugyanakkor abban is eltért apjától, hogy nem szerzett olyan könnyen ellenségeket, amint azt Félelemnélküli János tette. Nem szerette a hadjáratok megpróbáltatásait, s amikor tehetett, inkább tárgyalások útján érte el céljait, semmint erőszakkal.

Az 1415 utáni angol hódítások zárásaként született meg a troyes-i egyezmény, melynek létrejöttében az új burgundiai hercegnek jelentős szerep jutott. Sumpston, mint már annyiszor a kötet folyamán, az egyezség létrejöttét, a tárgyalások lefolytatását mind az angolok, mind a franciák szemszögéből vizsgálja, így téve érdekfeszítővé az egész folyamatot, amelynek csúcspontja a két király V. Henrik és VI. Károly találkozása. Nem is lehetett volna elképzelni két ennyire különböző személyiséget: Henriket, a sikeres hódítót, és Károlyt a zavarodott, örült királyt. A szerző könnyed stílusban járja körül az eseményt, megeleveníti, amint Henrik belépve a trónterembe megközelíti Károlyt, és az egész udvar szeme láttára meghajolva tiszteletteljes szavakkal üdvözli az uralkodót. Azt a királyt, aki zavartan mocorog trónján, miközben a királyné és tanácsosai idegesen veszik körbe a trónt, nem tudva, hogy mit reagál Károly. Aki végül ránéz Henrikre, majd a következőket mondja: „Oh, Ön az, nos, ha már itt van, legyen üdvözölve”. Az egyezmény szerint Károly leányát hozzáadja Henrikhez, majd örökbe fogadja Anglia urát, azt egyben a francia trón örökösévé teszi.

A dauphin nagyon csalódott volt, tanácsosai „átkozott, undorító, igazságtalan” jelzőkkel illették az egyezséget, nem tudták elképzelni, hogy húga, a naiv Katalin hogyan tudta ilyen becstelen helyzetbe hozni a trónörököst, hogy megházasodik az ellenséggel. Végül a trónörökös egyik tanácsosa a következőket írta: „Áldott Isten, hűség és igazság, hova tűntetek?”

Az ország kettészakadt, a dauphin és követői természetesen nem ismerték el a troyes-i szerződést, és tovább folytatták a harcot az angolok ellen. A könyv végén nyomon követhetjük, miként veszíti el, heves ellenállást követően a francia trónörökös Melun városát, az azincourt-i csata foglyai-

nak sorsát, és az angolok számára politikai szempontból katasztrófálisnak bizonyuló, bauge-i vereséget. Bár az angolok a kezdeti pánikot követően hamarosan magukhoz tértek, és átvették mind a taktikai, mind a stratégiai kezdeményezést, a csata politikai következményei beláthatatlanok voltak. Tudniillik, a háború történetének addigi 80 évében ez volt az első alkalom, amikor a franciák nyílt csatában le tudtak győzni egy jelentős számú angol sereget. Bauge az angol győzhetetlenség mítoszának végét jelentette. Az Észak- és Nyugat-Franciaországban élőknek az angolok iránti hűsége megingott, számukra a dauphinnal való jó kapcsolat kialakítása hirtelen felértékelődött.

Mindazonáltal a francia politikai sikereket nem követték azonnal katonaiak. A könyv az angolok számára a stratégiailag döntő Maux várának sikeres ostromával zárul, minek következtében a francia trónörökös a Loire-től délre szorult, és az összes Párizstól északra és nyugatra lévő helyőrség megadta magát, miután szárazföldön elvágták őket az angolok. A mai napig érthetetlen, hogy a két hónapig tartó ostromba miért nem avatkozott bele a dauphin. 1422 májusában V. Henrik diadalmasan bevonult Párizsba, és a Louvre-ban szállt meg. 1422 nyarán az angol király folytatta a francia trónörökös elleni hadjáratát, azt a hadjáratot, ami számára az utolsónak bizonyult. 1422. augusztus 31-én, 36 évesen betegségben elhunyt. Angol alattvalóinak a király maga volt a nemesség megtestestítője, a győztes herceg, az igazi lovag. A késő középkor egyik legjobb uralkodó-hadvezére volt. Bátor, higgadt, de legfőképp pontosan tudta, hogy mit akar elérni a csatatéren, taktikai és stratégiai döntései egyedülállóvá tették kortársai között. A franciák nemcsak mint ellenfelet tisztelték, hanem mint igazságos embert becsülték, még azok közül is sokan, akiket a dauphinhez kötött hűségük. Nemcsak meghódítani tudott idegen országokat, hanem meg is tudta tartani őket. Ugyanakkor, hatalomvágyát nem tudták a kor korlátozott angol forrásai maximálisan kiszolgálni, és Sumption jól jegyzi meg, hogy sikereihez nagyban hozzájárultak a külső körülmények, a 15 éve dúló francia polgárháború. Senki sem gondolta volna, hogy az évtizedek óta beteg VI. Károly túléli fiatal vejét. Túlélte, bár igaz, hogy csak két hónappal. 1422 októberének végén távozott el. Sumption részletesen leírja a temetését: 24 sirató ment a koporsó előtt csengetve, 200 fáklyahordó kísérté a holttestet, az udvar nagyjai, püspökök és bíborosok részvételével. Csak néhányan hiányoztak a temetésről, de azok nem akárkik voltak: egyetlen egy királyi herceg sem vett részt. A temetés grandiózus volta sem tudta leplezni a tényeket: egyetlen túlélő fia, Berry-ben folytatott élethalál harcot az angolokkal, legfiatalabb lánya Angliában volt, a halálos ellenség özvegyeként, legidősebb lánya

a bretagne-i herceg felesége, azé a hercegé, aki az angolok leghűségesebb szövetségeseinek bizonyult. A burgundi herceg kimentette magát, Orléans és Bourbon hercege hadifogoly volt Angliában. A hagyomány szerint a király örökösének kellett az elhunyt királyt gyászolni. 1422-ben a trónörökös nem volt ott. Helyette, hogy a tradíció ne szakadjon meg, egy magányos feketébe öltözött alak követte a koporsót. Ez a figura Franciaország régense volt, egy angol, a Lancaster-ház tagja, János, Bedford hercege.

A háború lezárásának történetét remélhetőleg a sorozat újabb kötete fogja bemutatni.

Jonathan Sumption: *The Hundred Years War. Volume IV. Cursed Kings* (A Százéves háború, IV. kötet. Elátkozott királyok). Faber & Faber, London, 2015. 2349 o.

Ölbei Tamás

KORA ÚJKOR

Európai kongresszusi helyszínek a kora újkorban. Tanulmányok a badeni béke 300. évfordulója alkalmából

A „*Kora újkori európai kongresszusi helyszínek összehasonlító történeti vizsgálata. A badeni béke (1714)*” című tanulmánykötet a svájci Badenben 2014. szeptember 5–6-án megrendezett történészkonferencia előadásai alapján készített – szerkesztett, bővített és jegyzetekkel ellátott – tanulmányokat tartalmazza. A kötet a Böhlau kiadó gondozásában látott napvilágot 2016 elején. A spanyol örökösödési háborút lezáró hármass békerendszer 300. évfordulója alkalmából Utrechtben és Rastattban is sor került egy-egy történész konferencia megrendezésére.¹ A badeni konferencia ennek a sorozatnak a záró eseménye volt.²

A kiadott tanulmánykötet — az általánosan bevett magyar gyakorlattal szemben — rendkívüli következetességgel követi a konferencia tematikai felépítését. A kétnapos rendezvényt egyedül levezető és elnöklő *Christian Windler* (Berni Egyetem) egyúttal a kötet szerkesztőjeként vetette papírra bevezető gondolatait. A plenáris előadásként is felfogható első előadás írott változata a kora újkori kongresszusi városok kiválasztásának szempontjain és státuszán keresztül a téma tudományos elméleti megalapozását kínálja fel.³ Az előadásokat, így a tanulmányokat is három tematikai csoportba sorolták a konferencia koncepciójának megalkotói. Az első fejezetben az előadók kísérletet tettek Badennek, mint az esküszövetségi gyűlések helyszínéül a XVIII. század elejéig a leggyakrabban választott svájci város történetének és a német birodalmi gyűlés helyszínének, Regensburgnak a bemutatására, valamint a kongresszusi helyszínek kiválasztási szempontjainak történeti összeha-

---

1 A korábban napvilágot látott, kapcsolódó tanulmánykötet címe: Durchhardt, Heinz – Espenhorst, Martin (hg.): *Utrecht–Rastatt–Baden 1712–1714. Ein europäisches Friedenswerk am Ende des Zeitalters Ludwigs XIV.* Göttingen 2013.

2 Az évforduló alkalmából kiadták a badeni béke svájci krónikásának, Caspar Joseph Dorernek a Diariumát, amelynek ismertetését lásd: Klié 25. (2016) 1. sz. 30–33.

3 Schilling, Lothar: „*Temples de la paix et de la sureté publique au milieu des armes.*” *Auswahl und Status frühneuzeitlicher Kongressorte.*

sonlítására.⁴ A második fejezet előadásait kizárólag az 1714. évi svájci találkozó helyszínének szentelték a konferencia rendezői.⁵ A harmadik részben olvashatók a kora újkori béketárgyalások helyszíneinek összehasonlító történeti vizsgálatait célul kitűző írások. A kora újkori európai béketárgyalások helyszíneként a kutatók korábban azokat a városokat vizsgálták, ahol a nagyhatalmak képviselői többtagú tárgyalódelegációk képviselőjében, több hónapon keresztül folytattak multilaterális tárgyalásokat az adott európai háború lezárásáról. Azaz jórészt eddig a vesztfáliai békék, Köln (1673–1674), (1676–1689), Rijswijk (1697), Utrecht (1712–1713), Cambrai (1724–1725), Soissons (1728–1729), valamint Aachen (1748) városaiban lefolytatott béketárgyalások álltak a figyelem középpontjában. A harmadik tematikus fejezetben *Annuschka Tischer* (Würzburgi Egyetem) és *Gerd Steinwascher* (Oldenburg) írásai a vesztfáliai békék helyszíneinek vizsgálatára irányultak.⁶ *Tilman Haug* (Berni Egyetem) Köln és Nijmegen kiválasztási szempontjainak összehasonlítására tett kísérletet tanulmányában.⁷ *Lucien Bély* (Sorbonne, Paris) és a két a holland történész – *Von Renger de Bruin* és *David Onnekink* (Utrecht) – Utrecht kongresszusi társadalmát és vallási praktikáit vette görcső alá.⁸

A konferenciakötetet a kutatási eredmények és perspektívák összegzése zárja, mégpedig egy olyan előadó részéről, aki sem a moderálásban, sem előadás által nem járult hozzá a konferenciához, azonban példás módon minden egyes előadást végighallgatott (*Hillard von Thiessen*,

---

4 Meier, Bruno: *Badekur und Politik. Baden als Kongressort in der Alten Eidgenossenschaft*. Würzler, Andreas: *Politik und amusement. Ratsherren und Diplomaten in der Tagsatzungsstadt Baden*. Andreas Würzler témához szorosan kapcsolódó habilitációs munkájának ismertetését lásd: *Klió* 24. (2015) 4. sz. 62–67. Kampmann, Christoph: *Immerwährender Reichstag und Tagsatzung als Wirkungsorte europäischer Diplomatie. Kommentierende Anmerkungen*.

5 Lau, Thomas: *Neutrale Räume. Die Konstruktion der eidgenössischen Unparteilichkeit zwischen 1712–1818*. Stücheli, Rolf: *Der europäische Friedenskongress von Baden 1714 und die Rollen der Eidgenossen*. Braun, Guido: *Stadt und Kongress als Erfahrungsräume eines kurialen diplomatischen Akteurs. Domenico Passionei in Baden*.

6 Tischer, Annuschka: *Zwei Verhandlungsorte für einen Frieden. Die räumliche Dimension des Friedenskongresses in Münster und Osnabrück (1644–1648)*. Steinwascher, Gerd: *Der Westfälische Friedenskongress in Osnabrück. Probleme und Chancen einer halbsouveränen Stadt im Rampenlicht europäischer Diplomatie*.

7 Haug, Tilman: *Zwei Friedenskongresse und ein Entführungsfall. Köln und Nimwegen als Kongressorte während des Niederländischen Krieges (1673–1679)*.

8 Bély, Lucien: *Kongress- und Stadtgesellschaft. Das Beispiel Utrecht (1712/1713)*. Bruin, Renger de – Onnekink, David: *Religiöse Praktiken in Utrecht während der Friedensverhandlungen*.

Rostocki Egyetem).⁹ A konferencia ilyen módon történő megszervezése — nem beszélve a kevesebb előadás, tartalmasabb expozék alkalmazott szempontjáról — rendkívüli mértékben emelte a konferencia tudományos színvonalát. A tanulmánykötet szerkesztési és lektorálási munkálatait, az idegen nyelvű szövegek fordítását, a kötet végén található bibliográfia összeállítását, a hely- és névmutató elkészítését a Berni Egyetem Újkori Történeti Tanszékének munkatársai végezték el. A kötet tanulmányainak egységesen német nyelven történő megjelenését fontosnak tartotta a szerkesztő, ezért Bély francia, a holland történészek angol nyelvű előadásainak szövegeit német nyelvre fordították le. Egyedül Ludolf Pelizaeus (Amiens) előadása a württembergi herceg Eberhard Ludwig von Württemberg szeretőjének, Wilhelmine von Grävenitznek a diplomácia tevékenységéről maradt ki a tanulmánykötetből.¹⁰ A kora újkori titkos női diplomácia lehetőségeinek rendkívül érdekes témája sajnálatos módon így nem kapott helyet a kötetben.

A kora újkori béketárgyalási helyszínek elsősorban rajnai, veszfáliai és holland területeken feküdtek, amelyek számos esetben egyúttal a háborúk által sújtott területek is voltak. A kérdés egyik neves kutatója, *Heinz Durchhardt* tipológiai rendszere szerint megfontolás tárgyát képezte a tárgyalási helyszín megválasztásánál az adott város felekezeti nyitottsága, infrastruktúrája, a helyi biztonság, valamint az, hogy mennyire kínált lehetőséget az informális érintkezésre – legyen szó vadászatról, gyógyfürdőzésről, vagy éppen a bordélyházak szolgáltatásainak igénybevételéről.

A témában kutató európai történészek az utóbbi időkig vonakodtak attól, hogy a svájci Aargau kantonban található Badent a jelentős kongresszusi helyszínek közé sorolják. Ennek oka egyrészt abban rejlik, hogy 1714 őszén a néhány hónappal korábban megtárgyalt rastatti feltételekhez képest csak kisebb módosítások elfogadására került sor a svájci fürdővárosban. Fontos eltérés továbbá még az, hogy az európai hatalmak képviselői csupán bilaterális tárgyalásokat folytattak itt, nélkülözve a multilaterális tárgyalások korábban gyakran kiemelt szempontját. A svájci fürdőváros, mint kongresszusi helyszín jelentőségét azonban tagadhatatlanul növelte maga a létrehozott eredmény. A félbeszakadt utrechti, majd a birodalmi rendek által el nem ismert rastatti béketárgyalásokkal szemben az itt folytatott megbeszélésekkel a Franciaország és a Német-Római Császárság között kirobbant spanyol

⁹ Thiessen, Hillard von: *Die Verortung der Kongressdiplomatie. Kommentar und Schlussbetrachtungen*.

¹⁰ Pelizaeus, Ludolf: *Orte geheimer weiblicher Diplomatie. Wilhelmine von Grävenitz in den Verhandlungen zwischen Frankreich, der Eidgenossenschaft und Württemberg 1711 bis 1714*.

örökösödési háborút a felek végül eredményesen zárták le. *Lothar Schilling* véleménye szerint Baden a kora újkori „kongresszusi mánia” jó példáját is kínálja, a *durchhardti* tipológiának pedig messzemenően megfelel. Rendkívül jó közlekedési útvonalon fekszik, a kortársak biztonságos városként tartották számon. A várost kondominium formájában uraló Zürich és Bern kanton garantálta a felekezeti nyitottságot. Baden pedig még fürdőhelyei, bordélyai, vendégfogadói által is az informális érintkezés ideális helyszínének bizonyult.

A kora újkori semlegesség kérdését több alkalommal felvetették a konferencia résztvevői, és a kötetben is számos reflektálás található a fogalom értelmezésére. *Schilling* bevezető tanulmányában ezzel kapcsolatban kiemelte, hogy a semlegesség szó konkrét használata elsősorban politikai és nem jogi kontextusokban ragadható meg igazán az egyébként *Grotius* művei által tematizált kora újkori történeti korszakban. A diplomaták sérthetlenségének igénye egyértelműen kimutatható, és a demilitarizálás által fontos szempontként van jelen a tárgyalófelek megfogalmazta feltételek között. A XVIII. század folyamán egyre gyakrabban vált nyilvánvalóvá az az elvárás, hogy a béketárgyalások helyszíne ne fektüdjön háború által sújtott területen.

Tilman Haug például *Nijmegen* esetén keresztül kitűnően érzékeltette a semlegesség fogalmának kora újkori értelmezési alternatíváit. Míg a holland tárgyalófél a tárgyalási helyszín teljes demilitarizálását, azaz az elfoglalt területek kiürítését és a katonai kontribúciók behajtásának szüneteltetését értette semlegességen, addig a franciák elvárták mindenfajta ellenséges katonai akció beszüntetését a tárgyalások idejére. A kompromisszumos megoldást úgy érték el, hogy *Nijmegen* körül kialakítottak egy keskeny, fél német mérföld szélességű biztonsági sávot. A város továbbá külön jogi státuszt élvezett azáltal, hogy kikerült a Holland Köztársaság fennhatósága alól. Az előtárgyalásokat folytató képviselők pedig szabályzatban rögzítették, hogy a helyi városi vezetésnek és a hivatalosan kinevezett közvetítőknek garantálniuk kell a béketárgyalások sikeres lebonyolítását, más szóval felelősséget kell vállalniuk érte.

A spanyol örökösödési háborúban szembenálló nagyhatalmak közül Franciaország és a Német-római Császárság 1702-ben nyilatkozat útján biztosította az esküszövevényes kantonokat arról, hogy területükre pártatlan uralmi területként tekint, ahol egyikük sem kíván katonailag jelen lenni, vagy átvonulni. Ez az esemény semlegességi nyilatkozatként rögzült a svájci történeti szakirodalomban. *Thomas Lau* ezzel szemben arra hívta fel tanulmányában a figyelmet, hogy a svájci kantonok számos zsoldos-szerződést kötöttek európai uralkodókkal, következésképpen modern értelemben vett semlegességről egyáltalán

nem lehet beszélni ilyen politikai konstellációk esetében. A konferencián egyébként is konszenzus született arról a történészek között, hogy a svájci semlegesség a spanyol örökösödési háborúban csak megszorításokkal elfogadható tézis, tekintettel arra, hogy az esküszövevényi kantonok összefogása a XVIII. század elején meglehetősen törekeny és átmeneti volt.

A tanulmányokban gyakran visszatérő érvelés eredményeképpen tudatosulhat, hogy a felekezeti nyitottságon túl Baden azért is ideális béketárgyalási helyszínnek bizonyult, mert nem feküdt háborús területen. Noha a felekezeti nyitottság, vallási tolerancia nem tekintett vissza hosszú múltra, hiszen a városi vezetés a kizárólagos katolikus vallási befolyást csak a két évvel korábban 1712-ben lezajlott villmergeri háború után tudta megtörni, így megnyitni a városkapukat a református vallás előtt, a vallások szabad gyakorlása a badeni konferencia idején mindazonáltal biztosított volt. Ahogy sem a francia uralkodó, sem a német-római császár nem igényelte Passioneinek, a Szentszék követének politikai közvetítését Badenben, ugyanúgy fontos volt az, hogy a béketárgyalásoknak helyet adó közösség minden vallás képviselője számára biztosítsa a mindennapi vallásgyakorlathoz fontos alapfeltételeket. A vallási tolerancia mellett pedig egyre inkább elvárásaként fogalmazták meg a felek azt, hogy a kora újkori békeművek létrehozásában nem hadviselő, harmadik fél is közreműködjön. Arra az olvasóban logikusan felvetődő kérdésre azonban, vajon a vallási szereplők közvetítői tevékenységének háttérbe szorulása, a felekezeti nyitottság követelményeinek minél szélesebb körű alkalmazása és a politikai semlegesség egyre határozottabb érvényesítése között bármilyen társadalomtörténeti ok-okozati összefüggés létrehozható-e a badeni béke korában, nos, ennek a három jelenségnek az egyedi időbeli, és helyszíni találkozására, azaz vallási tolerancia és politikai semlegesség párhuzamos, egymást erősítő vagy gyengítő tényezőinek magyarázataira nem találunk a tanulmányokban összekötő gondolatokat. A jövőben elvégezni kívánt kutatások remélhetően adekvát válaszokat kínálnak majd erre a felvetésre is.

Rolf Stücheli svájci történész véleménye szerint a nem hadviselő, harmadik fél bevonása a kora újkori békerendszerek megalkotásába még ma is potenciális, jövőbeni kutatás tárgyát képezi. A badeni béke legátfogóbb monográfiáját jegyző svájci diplomata történész a kutatásai alapján arra a következtetésre jutott, hogy az európai történetírás sok esetben még mindig úgy tekint a Badenben kialakított fel-

tételekre, mint az utrechti és rastatti békék kiegészítésére.¹¹ Stücheli ezzel szemben akként érvelt, hogy jelentős szerepe volt a spanyol örökösödési háború lezárásában, sőt véglegesítésében, mi több a béke stabilizálásában. Mindenféleképpen indokolt tehát Baden kiemelése az „alulértékelt” európai történeti pozícióból.

A recenzált tanulmánykötetben közreadott írások fókuszában tehát a címhez köthető várakozások ellenére elsősorban nem a svájci jószolgálati (külpolitikai) tevékenység, vagy maga a kora újkori diplomáciatörténet állt. Annak ellenére van ez így, hogy a nyugat-európai történészek között konszenzus született arról, miszerint Osnabrück városát leszámítva hiányoznak azok a szisztematikus kutatások, amelyek ezeknek a diplomata találkozóknak a vendéglátó városok társadalmi, gazdasági és kulturális életére gyakorolt hatásait behatóan elemeznék. Nem meglepő tehát, hogy Hillard von Thiessen összegzésében három további kutatási hiányra hívta fel az olvasó figyelmét. Elsőként említette a helyi lakosság benyomásainak szisztematikus feltárását. Másodikként utalt a rostocki történész a városi közigazgatás történetében tapasztalható hiányokra, azaz olyan alapkutatások hiányára, mint a békétárgyalások szervezésével kapcsolatos döntések kihatásai a városi közigazgatás fejlődésére. Végül, de nem utolsó sorban hangsúlyozta, hogy a kongresszusi diplomata és az állandó diplomáciai képviselők összehasonlító társadalomtörténeti elemzésével a jövőben mélyebb és árnyaltabb ismereteket szerezhetünk a kora újkori változó diplomáciai feltételrendszerekről.

A badeni béke a svájci emlékezetpolitikában is jelentős helyet foglal el. Az 1714. évi esemény a marignanoi csata ötszázadik évfordulója mellett az utóbbi években gyakran vált és válik aktuálpolitikai üzenetek közvetítésének eszközéül. A badeni konferenciát politikai és diplomáciai megemlékezések kísérték. A komolyzenei művek által keretezett emlékbeszédek rendkívüli hatást gyakoroltak a hallgatóságra. A városi Mária Mennybemenetele plébániatemplomban 2014. szeptember 7-én tartott megemlékezés azt a szemléleti változást is nyilvánvalóvá tette, miszerint a XIX. és a XX. században hosszú ideig kora újkori történeti példákkal alátámasztott svájci semlegesség mítosza „történelmi defenzívába” kényszerült. Az öt felszólaló közül *Jakob Kellenberger* Svájc szorosabb európai elkötelezettsége mellett érvelt, igyekezve ellensúlyozni a még mindig mantraként ismételt svájci semlegesség

---

11 Stücheli, Rolf: *Der Friede von Baden 1714. Ein europäischer Diplomatenkongress und Friedensschluss des „Ancien Régime“*. (Historische Schriften der Universität Freiburg Bd. 15.) Universitätsverlag Freiburg Schweiz, 1997.

mítoszát.¹² A háromszáz évvel ezelőtt tető alá hozott badeni békét ma már a svájci emlékezetpolitikában sem a pártatlanság szimbólumaként láttatják, hanem az európai ügyek melletti kiállás pozitív svájci példajaként hivatkoznak rá. A Christian Windler által szerkesztett tanulmánykötet többek között felkínál olyan történeti téziseket Svájc kora újkori semlegességéről, amelyek az utóbbi nézet alátámasztására adnak történetileg megalapozott érveket a témával, illetve a korszakkal foglalkozó történészek számára.

Christian Windler (hg.): *Kongressorte der Frühen Neuzeit im europäischen Vergleich. Der Friede von Baden* (1714). (Kora újkori európai kongresszusi helyszínek összehasonlító történeti vizsgálata. Az 1714. évi badeni béke.) Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien 2016. 303. o.

Gyarmati Enikő

---

12 Kellenberger, Jakob (1944–) történész, diplomata, 1992–1999 között svájci külügyi államtitkár. 2000 és 2012 között a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottságának elnökeként tevékenykedett. Svájc és az Európai Unió szorosabb kapcsolatai mellett érvelő kötete két évvel ezelőtt jelent meg. Címe: *Wo liegt de Schweiz? Gedanken zum Verhältniss CH–EU*. Verlag Neue Zürcher Zeitung, Zürich 2014. 253 o.

Piperkőcök a francia forradalom idején

Érdekes szempontú feldolgozása ez a könyv a francia forradalomnak. Szerzője, *Elizabeth Amann* a belgiumi Ghenti Egyetem Irodalmi Tanszékének professzora a divatozó piperkőc réteg viselkedését, politikai szerepét vizsgálta a történelmi események és a korabeli irodalmi alkotások tükrében. Másik megjelent munkája: *Importing Madame Bovary: The Politics of Adultery*.

A XVIII. század végén a piperkőcöt, divatmajmot jelölő szavaknak az értelme megváltozott, és már elegánsat, jól öltözöttet, dendit jelentettek. Magának a figurának az értékelése változott meg. Az egykor kigúnyolt karakter a self-fashioning, az önformálás, az önimázs-építés ideáljává vált. A dendí a gazdagság fitogtatása helyett a szerénységet és ruházatában a művészi szabást jelenítette meg. A szerző e változás okát a forradalomban látta, s őt szereplő-típus esetében kísérte figyelemmel, ezek a francia muscadin, a jeunes-gens, az incroyable, a spanyol currataco és az angol crop.

A piperkőcség és a forradalom összekapcsolása ellentmondásnak látszik, mert a piperkőchöz nemigen társítunk ideológiai meggyőződést, ha csak azt nem, hogy reakciós. Valójában nem tartozott egyik oldalhoz sem; inkább az ellenállást testesítette meg, a menekülést a monolitikus politikai kultúrából.

Először a francia piperkőcöt veszi szemügyre a szerző. Ez a típus a terror és a forradalom eszméit egyaránt szélsőségesnek tartotta. Ezután a spanyol és angol piperkőcökre kerül sor. Ők frankofilok voltak, drága és nevetséges francia divatú holmikban jártak, francia társaik viszont az angol stílust kedvelték, és az anglofiliát terjesztették a franciák között. A currataco és a crop szintén a közéletet képviselte, és elítélte a terror túlkapasait.

A francia dendizmus Napóleon bukása után élte a virágkorát. A témát két fontos munka világította meg: *Jules Barbey d'Aureville: Du dandysme et de G. Brummell, 1845.*, és *Ellen Moers: The dandy: Brummell to Beerbohm, 1966*. A XVIII. századi moralisták szerint a ruhának formáló (formatív) szerepe van. D'Aureville viszont kifejező (expresszív) szerepet

tulajdonított neki. Eleinte a ruha a társadalmi helyzetre és a politikai vonzalomra utalt. A XIX. században már az egyéni jellegzetességeket is kiemelte, például Oscar Wilde és Max Beerbohm esetében. A ruha lehetett erkölcsi jelzés, egyéni szeszély, avagy ideológiai meggyőződés kifejezője (formatív és expresszív egyaránt). Az öltözködést átszötte a politika, erről vitatkoztak a törvényhozásban és az utcán.

Elizabeth Amann az önkép-formálásnak, önimázs-építésnek, illetve ennek a divatozó rétegnek és a politikai felfordulásnak összefüggését követi nyomon. Ezzel kapcsolatban háromféle szemlélet alakult ki. A *paranoid szemléletet* a megjelenés és a valóság eltérése hozta létre. Az ilyen szemléletűeket nyomasztotta, hogy az emberek társadalmi és politikai hovatartozása nem volt felismerhető, az öltözetből nem lehetett tudni, ki forradalmár, ki royalista. Ez zavart okozott. A *katasztrofális szemlélet* a „mi” és az „ők” összeütközéséből született. Ők a dendiket szembeállították másokkal. Ez erőszakba torkollott. Az *anachronisztikus szemléletűek* a múlt és a jelen viszonyát vizsgálták. A forradalom e szerint nem összeütközés, hanem diszkontinuitás, az idő folyamatának megszakadása. A dendí nem önképet építő alak, nem is osztályharcos szereplő, hanem probléma a kronológiában: egyaránt állást foglalhat a régi és a modern mellett. Némely írásokban a figura a régi idők alakja. Más szövegekben a dendí, újmódi kellékeivel, divatos és modern.

E háromféle szemlélet mindegyike más-más módon tekint a dendire. A paranoid szemlélet episztemológiai és hermeneutikai, a katasztrofális politikai, az anachronisztikus pedig historiográfiai problémának fogja fel.

A muscadin. 1793. szeptemberében a Nemzeti Konventben felvetették, hogy a muscadin rémhírekkel zavarja a kenyérellátást. *Hébert* szerint a muscadin nappal sansculotte-nek, este piperkőcnek öltözik, de valójában arisztokrata összeesküvő. Sokan úgy vélték, a muscadin miatt volt szükség a terrorra. Mások nem tekintették ellenségnek. Később már pozitív csengése lett az elnevezésnek. *François Furet* szerint a nyelvi kifejezések hozzájárultak a terror kialakulásához. Amann ezt túlzásnak tartja, de elismeri, az újságírók, szerzők manipulálták a közvéleményt.

A figura a selyempiparáról híres Lyonból indult útjára. Lyon szállította a pompás ruhákat, kellékeket az udvarnak. Az 1700-as években a rossz termés, a külföldi vetélytársak és a gyapot megjelenése szegénységet és lázadásokat okozott a városban. A népharag az arisztokrata származású gránátosokra és a muscadinokra támadt, holott a muscadin a ruhaholmik megvásárlásával hasznára volt a luxusiparnak. 1793 májusában felkelés tört ki Lyonban. A konvent ostrom alá vette a várost, és 1800 embert öltek meg.

A muscadin számtalan irodalmi alkotásban, újságcikkben, karikatúrában szerepelt. Ezeket Amann bőszes részletességgel bemutatja. Például *Maire-Madeleine Bonafon*: Tanastes című regényében a muscadin csaló, hazug, és dendi módjára öltözik. *La Mettrie* La faculté vengée című komédiájában Muscadin doktor szereti a cicomát, és barométerrel ellenőrzi, nem tesz-e kárt a ruhájában az időjárás. A fővárosban többnyire ellenséget csináltak a muscadinból, paranoiával tekintettek rá. Hébert arra szólított fel, hogy le kell leplezni az álruhás muscadineket (paranoia). A Comédie-Française-t feljelentették *Neufchateau*: Pamela című darabja miatt, mert a közönség az arisztokrata szereplőkkel azonosult. A szerzőt, színészeket letartóztatták és bezárták a teátrumot. Erősödött a muscadinokkal ellenséges közhangulat.

Szeptember 5-én tiltakozók ezrei követeltek kenyeret a Konventtől. Marseilles is lázadt, Toulon megadta magát a briteknek. A küldöttek kényes helyzetben voltak: akár engednek a tiltakozóknak, akár nem, mészárlás következhett. Barére az ellenség közé sorolta a muscadinokat is.

L-B. Picard és *J-F. Lépitre* a La première requisition (Az első behívó) című színdarabjában a muscadin női ruhába bújt, hogy ne kelljen bevonulnia katonának. *Jean-Henri Dugazon*: La modéré című darabjában ideológiai kétszínűségük miatt bélyegzik meg a muscadinokat. 1793 őszén *Jean Louis Laya*: A törvények barátjában egy republikánus arisztokratát szerepeltet, aki szétszítja a vagyont a szegények között. Néhány gátlástalan szélsőbalos – utalás Marat, Danton és Robespierre-re – felhecceli ellene a tömeget. A nép azonban bölcs, és hősnak kiáltja ki.

Ezután további szerzők (*C-S-Aubin, Villeneuve*,) lépnek színre, és a muscadinokat teszik felelőssé a mérsékelt nézetekért is. A mérsékelttség csupán képmutatás – mondják. A brissontinek kivégzése után a muscadinokat már nem lehetett megkülönböztetni a sansculotte-októl, mert álruhát öltöttek. A kivégzéseknek a dantonisták, Blazire, Chabot és Hébert mind áldozatul estek.

A jeunes-gens. A muscadinok, jeunes-gens-ok, ahogy *Hyacinthe Dorvo* Figarója, valamint *Beaumarchais* Sevillai borbélyja tanúsította, ideológiai középúton jártak, alternatívát kínáltak a terror helyett. Az 1795. febr. 5-én bemutatott *René Périn* – *M-C. Cammaille Saint Aubin*-darab letartóztatásokkal végződött. Arról szól, vegyen-e meg a hősnő egy drága ruhát. Adéle a végén lemond a cicomáról, és jó feleség és anya lesz. A darab utalás volt a tékozó Marie Antoinette-re. Szerepel egy nyegle ficsúr is, aki rövidlátónak tette magát ki akar bújni a katonai behívó alól. A hallgatóság a muscadint látta benne.

1795. január–februárban a társadalom bizonytalanul lebegett a terror és a terrorellenesség között. Ezúttal a jeunes-gens-ok erőszakoskodtak, jako-

binus kávéházakat és munkásasszonyokat támadtak meg. 1795. március 21-én a nép fellázadt a kenyérhiány miatt, valóságos őrzőgés folyt az utcákon. Ekkor a jeunes-gens-ok Adresse kezdetű röplapjukon figyelmeztettek, hogy a muscadin-sansculotte-ok valódi ellenségei a royalista-terroristák. Ezzel sikerült megakadályozniuk, hogy kijátsszák a fiatalokat a munkások ellen. Ezután a mérsékelték kezdték lebontani a terror intézkedéseit, a terroristák megpróbálták meg nem történné tenni az eseményeket. Divat lett az önmázs átalakítása.

Egy *Polyscope* álnevű újságíró színdarabjában, a *Le Concert de la rue Feydeau*-ban egy fiatal lányra a nagybátyja életjáradékot hagyott, de a szőke parókában nem ismeri fel a lányt, így az nem kapja meg a pénzt. Így járnak a nők, ha parókát viselnek – szól a tanulság. 1794 őszén a fehér parókák valósággal előzönlöttek az utcákat és a színpadokat. Ennek oka a terror utáni megkönnyebbülés lehetett. Párizs ekkor táncőrületben, zabolátlan kicsapongásban élt. „Az áldozatok báljain” a kivégzettek ruháit, gesztusait, rövidre vágott hajviseletét utánozták. A Saint Sulpice temetőben hátborzongató bált rendeztek a sírokon. *Mona Ozouf* úgy véli, ez az érzéketlen viselkedés a tudatban ott motoszkáló emlékek felejtését szolgálta.

Franciaországban 1794 őszén égető volt a megbocsátás kérdése. A terror elkövetői nagy többségükben büntetlenek maradtak. *Laus de Boissy* darabjában a megbocsátásról van szó. A *Le Concert*-ben szóba kerül, hogy a jeunes gens-ok kidobták Marat tetemét a Pantheonból. Megbocsátani, vagy bosszút állni? A válasz bizonytalan, de a közönség egy része véres bosszúra vágyott. A thermidor 9-dikét követő 15 hónap a reakció ideje volt.

Françoise Furet szerint thermidor 9-e fordulópont volt, mert utána a társadalom már nem függött a korábbi monolitikus ideológiától, és mindenféle vélemény elhangozhatott. Ruhájuk megváltoztatásával sokan saját változásukat akarták bizonyítani, vagy álruhában próbáltak menekülni, mint *Marie Antoniette Varennes*-nél. *Picard* darabjának szereplője, *Valcour* például valóságos kaméleon volt: hol a jakobinusok fekete parókáját viselte, hol a jeunes-gens-ok széles nyakkendőjét, ahogy a politikai áramlat kívánta.

A *Boissy*-darab, a *Décade*-anekdota és *Carlo Goldoni*: *Le bourru bienfaisant* című darabja egyaránt a történelmi törés, illetve a kontinuitás problémáját boncolgatja (anachronisztikus szemlélet). *Polyscope* felvetette, hogy a Feydeau-koncerten a közönség fényűzően öltözködik, miközben a színház falain kívül döböntes a nyomor. Ennek következtében a hibák megismétlődhetnek. *Martanville* és *Chaussier* a *Le concert*-ben egy háborús hős dendit mutat be, aki az emlékezés és az amnézia között hányódik. Ezzel az egész nemzet így volt ekkor. Még túl közel volt a múlt ahhoz, hogy megérthessék.

A kritikusok keresték az okokat és a kiutat a terror után. A Décade kritikusa azt kifogásolta, hogy sok a pénz a gazdaságban, miközben több fogyasztási cikkre volna szükség (fiziokratizmus). A nyelv funkciójáról is vita alakult ki. Périn és S. Aubin szerint a nyelv a valóság tükrözője, az Ambigu-Comique-csoport szerint viszont a valóság megváltoztatásának eszköze. A szavak manipulálhatják a közönséget. A Décade-ban azt fejtegették, hogy a terrort a nyelv rendszerének összeomlása okozta.

Az incroyable-ok. 1796 decemberében *Carle Vernet* karikatúrát tett közzé a divatos incroyable-okról. A gúnyrajz hatalmas siker lett. Az incroyable a manierizmus megtestesítője volt golyvát idéző nyakkendőjével, kutyafül-loknijaival, fülkarikáival, hegyes orrú cipőjével és gesztusaival, affektált beszédével. Állandóan csodálkozott: Incroyable! hihetetlen! – kiáltotta. A kortársak az incroyable-ok és női párjuk, a merveilleuses-ök divathóbortját politikamentesnek tartották. Az eredetileg ártalmatlan figura mégis belépett a politikába: életre kelt, és gyűlöletet ébresztett. Egy incroyable azt kérte Vernet-től, rajzoljon egy újabb karikatúrát a jakobinusokról, hogy helyettük rájuk terelődjék a gyűlölet, mert félnek a lincseléstől. Kiderült, hogy a karikatúra a gyilkosság fegyvere lehet. A terror idején a muscadint, most pedig az incroyable-t üldözték. A veszélyt ekkor már nem az álcázás jelentette (paranoid szemlélet), és nem a visszafejlődés félelme (anachronisztikus szemlélet), hanem a társadalmi robbanás rémálma (katasztrofális szemlélet). A félelem nemsokára valóra vált. 1797 nyarán többször összecsaptak a katonaság és az incroyable-ok.

Franciaországban az 1797-es royalista választási győzelem után a terror visszatérésétől lehetett tartani. Februárban összeomlottak a forradalmi fizetőeszközök (mandat, assignata). A burzsoá szavazók stabilitásra vágytak, s ezt az alkotmányos monarchiában látták. A jeunes-gens-ok, incroyable-ok ugyanezt akarták, ezért már okos, önmagukat gúnyoló figuráknak látták őket. Belülről bírálták a rendszert, a forradalom erőszakossága nélkül.

A direktóriumot a marxisták reakciós korszaknak tartották. François Furet szerint a direktórium elsőként próbált képviseleti intézmények működésére építeni egy köztársaságot. *Isser Woloch* szintén az intézményi fejlődést és a polgári rendet emelte ki. Mások úgy látják, a direktóriumban minden vélemény megjelenhetett, ekkor alakult ki a francia liberalizmus, és a „demokrácia kultúrája” (105. o.).

Az új rend józansága és demokratizmusa szellemében a férfiak lemondtak a cicomáról, komoly fekete ruhát öltöttek. Azóta is ez a polgár egyenruhája. A nőkre továbbra is a magamutogatás volt jellemző. Az incroyable-ok

távol álltak a politikától, ezt jelezték fekete gallérjukkal. Ellenfeleik szerint a figura hihetetlen és hiteltelen (incroyable, incredible) volt egyszerre. Mások ekkor már határozottan pozitív figuráknak tartották. A hihetetlen! – felkiáltással már nem a divaton álmélkodtak, hanem a társadalmi és politikai diskurzust gúnyolták, vagy Bonaparte Rivoli-menti csatájáról mondtak véleményt, ahol 8000 volt a halottak és 23 ezer a hadifogolyok száma. *Boullault* komédiájában az incroyable már nem a katonai kötelezettség elől bújkál, hanem hős katona.

A *Journal général de France* újságírója *Montesquieu* *Considérations* kezdetű írását idézte, melyben Justiniánus idején Bizánc népe kékekre és zöldekre oszlott. Az eredmény háború volt. A történet releváns volt, mert a feketegallérosok és a pirossapkások ellentéte kiéleződött. Az újságíró az döbbenette meg, hogy az emberek szavak és kosztümök miatt ölik egymást!

Bár a két szereplő hasonló volt, a muscadin esetében a bizalmatlanság a megjelenése miatt jelentkezett, az incroyable-nél ezt a nézetei váltották ki. A jeunes-gens-ok ide-oda ingadoztak a muscadinok nehézkessége és az incroyable-ok könnyedsége között. Politikai kultúrájuk (utcai összetűzések, címkézések, stb) viszont éppen az volt, amit elítéltek.

A currutakók. Az 1790-es években Spanyolországban célozni sem volt szabad a francia forradalomra, de még a francia divatra sem. Floridablanca főminisztersége alatt a spanyol cenzúra volt a legszigorúbb Európában. Manuel Godoy főminiszter 1795-ben békét kötött Franciaországgal, ekkor megélnékült a két ország között a párbeszéd.

Az első spanyol ficsúrról *Torres Villarroel* írt 1727-ben. A lindo belül üres, mint a költő zsebe, és jobban be van porozva, mint egy patkány a malomban. Nőies, minden pénzt ruhára költi. 1795 májusában a *Diario*-ban pici táncoló madridi emberkékről adtak hírt, akiknek nagy a sikerük a nők körében. Hamarosan mindenfelé róluk beszéltek és írtak. Később ezeket a dendi módra öltözött petimetre-eket már currutakóknak nevezték. A szatírák szerzői ezzel a figurával a francia öltözködés és a nemzeti ipart veszélyeztető idegen luxus ellen tiltakoztak. Volt is rá okuk, mert megváltozott a nők öltözködése, bálokra, operaelőadásokra jártak. A ruhák, frizurák, tánc-tanárok és a nőket kísérő cicisbeók rengeteg pénzbe kerültek. A petimetre csödbe vitte a családját a pazarlásával. Mindez erkölcsi rosszallást váltott ki a társadalomban.

A currutaquería-irodalom hőse Don Preciso. Udvarias, elegáns, a köz hasznára van. Öltözetével a nemzetgazdaságot támogatja. Úgy vált currutakóvá, hogy megtanulta a modort, a táncot. Villarroel dendikről és

alantas munkát végzőkről ír, de nem a származás a lényeges, hanem a módor. *Ramón de la Cruz* szintén nem a társadalmi, hanem a nemzeti ellentétet emeli ki: az affektált frankofil petimetre-rel szemben győz a pimasz spanyol majó. Az erőszak a témája *Fernández de Rojas*: *Libro de moda en la feria* című könyvének. A currutakók az őket ért inzultusokról tárgyalnak: „Reszkessünk barátaim!... A polgárok képesek levágni a currutakók loknijait!” – háborognak (145. old.). A currutakók ellen valóban követtek el szadista cselekedeteket.

A *Libro* szereplői szerint a felvilágosodás védelmet jelentett a forradalommal szemben. Mások éppen a filozófusokat okolták a francia lázadás mértéktelenségéért. Ez az összefüggés sok szerzőt és levélíró-t foglalkoztatott. Egy történet szerint a falusi Prudenció (Swift nyomán) úgy érzi, a majmok országába került, amikor Madridban bizarr öltözetű currutakókkal találkozott. Egy levélíró szemrehányást tesz a szerzőnek, hogy ilyen írással felhecceli a népet az ártatlan currutakók ellen. A terror és a felvilágosodás egymáshoz való viszonyát ábrázolta *Goya* is a *Caprichos* sorozatában: Az Ész elszunyókálása idején szörnyetegek teremnek.

A *Libro de moda* szerint létezik társadalmi mobilitás, a currutakók átléphetnek a felső rétegekbe. A *Puerta del Sol* forgatókönyve ennél sokkal merevebb. A *Los majos y los currutacos* (a darab főhőse, Pantaleón, az ő nevéből ered a pantalló szó) című darabban a spanyol osztályhierarchia győz a társadalmi különbségeket eltörlő francia rendszer fölött. A társadalmi hierarchiát védelmezi a *Currutaseos: Ciencia currutaca* című értekezés 1799-ből, és *Serapio Amansi: Defensa de los currutacos* kezdetű munkája (1796) is. Ha az alacsonyabb rétegekhez eljut az egyenlőség gondolata, akkor megszeretik a szabadságot, és vége a monarchiának – írja Amansi. Rojas a *Libroban* félig nyitva hagyta az ajtót, Amansi a *Defensában* bevágta.

Egy *Rafael Crespo Roche*-nak tulajdonított currutaqueriában kiderül, hogy a currutaco pantallója üres, alatta csak csontváz van, de képes egy házat lerombolni. Roche novellájában keveredik a katasztrofális és a paranoid szemlélet. *Goya* alkotásait paranoid szemlélet uralta, tartott tőle, hogy az öltözet gyakran csak álruha.

A francia muscadin-irodalomhoz képest a spanyol szövegek játékosak, ironikusak. A currutaco-írások magát a paranoiát létrehozó politikai kultúrát parodizálták. A szövegekben currutaco és rodrigó szerepel. A rodrigó az El Cidből lépett elő, és a régi spanyol értékeket képviseli, vele szemben a currutaco újmódi figura. Egy levélíró azt ítéli el, hogy valakit a külseje miatt ítéljenek el. A spanyol szövegek célja az volt, hogy elkerüljék a felkeléshez vezető okokat.

A cropok. Az angol piperkőcöket korábban makaróninak, később den-dinek hívták. *Philip Dawe* írásából és *I. Robert Cruikshank* karikatúrájából megtudjuk, hogy az előbbi lószórt tett a fejére, csipkét, fodrot, zsinórt, se-lyemharisnyát vett magára. A dendi lefaragott minden tűzást. Cruikshank rajzán sovány figurának látszik. A makaróni extrém külsőre törekedett, a dendi a test alakját emelte ki, például hamis tömással formálta a lábikráját, fűzővel a derekát. A *Dandymania* című értekezés tanácsot adott, hogyan öltözködjék a dendi, hogy ruhája a szabászat műremeke legyen. Mindezt Londonban George „Beau” Brummel, a neves szabó, a dendik királya vitte tőkélyre. A makaróni napja semmittevással telt, a dendi „keményen dolgo-zott”: csinosította saját külsejét.

A XIX. század elején megváltozott a férfiak stílusa. Egy elemző szerint az arisztokraták lemondtak a magamutogatásról, és a burzsoázia szerényebb, visszafogottabb esztétikája felé fordultak. Más úgy látja, az egyszerűség és luxussellenesség a középosztálytól indult ki. Mi okozta ezt a változást?

A háborús terhek, a kincstár eladósodása, az 1794-95-ös szigorú tél és a magas kenyérárak már a francia kenyér-lázadásokhoz hasonlóval fenye-gettek Angliában is. Ekkor, 1795-ben William Pitt miniszterelnök bevezette a hajpor-törvényt (Hair Powder Act). Aki belisztezett parókát akart viselni, annak évi egy guineát kellett fizetnie, s a bevételt a háborúra kívánták for-dítani. (A hivatalnokok heti egy, a munkások évi 26 guinea-t kereshettek.) Sokan Mária Antoinette-re gondoltak, aki különösen sok lisztet használt fel a parókájára. A walesi hercegnő szintén, ő 15 ezer font lisztet pocsékol-t a frizurájára! Az emberek úgy vélték, ezért nem jut nekik kenyér. Kiderült ugyan, hogy a parókaport selejt gabonából készítették, az adó mégis a púde-rezett fejüek ellen fordította a népet. A francia forradalom után ez különösen veszélyes volt.

A parókásokat rövidesen guinea-pigs-nek, guinea-malacoknak gúnyol-ták. (A guinea pénzt és tengerimalacot is jelent.) A hajpor-adó leginkább a középosztályt sújtotta, mert ők nem tudtak fizetni, és fekete parókájukkal nem különböztek többé a szegényektől. A hajpornak politikai jelentősége lett: aki mellőzte, az elutasította Pitt politikáját, aki fehér parókában járt, az támogatta a kormányt. A törvény megosztotta a népet, akár Gulliver uta-zásaiban az alacsony és a magas cipősarok viselése. Szaporodtak az utcai verekedések, felkelés tört ki Birminghamben. Sokan emlékeztek II. Richard adójára és a Wat Tyler-féle parasztfelkelésre. Közben az alsóházban egy képviselő hajpor nélkül jelent meg, és hamarosan sokan követték a példá-ját. Mások rövidre vágatták a hajukat. Őket **cropok**nak nevezték (to crop = levágni). Eleinte megvetették a cropokat, mígnem 1795 őszén Bedford

hercege „hajvágó partyt” rendezett, s egy egész előkelő társaság levágatta a haját tiltakozásul a háború ellen. „To crop or not to crop, that is the question” – hangzott a dilemma (170. o.). A rövid frizura nagy siker lett, bár a levágott copfok a levágott fejekre, a nyírott frizurák Cromwell kerekfejű támogatóira emlékeztettek. A baljós előérzetet erősítette, hogy 1797. augusztus 14-én üstökös tűnt fel az égen. Többen II. Károly kivégzését és a francia eseményeket idézték fel.

Az új hajviselet esztétikai jelenség is volt, a dendiizmus új módija. A piperkőcnek döntenie kellett: fizet vagy nem púderez. Jack Dandy azonban nem szenvedett sokáig, a nyírott hajak divatja kimentette sanyarú helyzetéből. A púderezetlen haj sokak szemében visszatérés volt a természethez. Számos író üdvözölte a minimalista stílust. A crop stílus valóban egyfajta „antidivat” volt. *George és Robert Cruikshank* karikatúrái népszerűsítették a dendit. A Yankee Doodle Dandy dalocskával a hétéves háború idején a gyarmatosítókat gúnyolták, a függetlenségi háborúban pedig az amerikaiakat támogatták. A dendi Britanniában az elegancia megtestesítője lett, a rövid frizura esztétikai ideállá vált. Az 1810-es években aztán a dendi ideológiai értelmezése elhalványodott, a dendi a férfistílus normája, a szabászati egyszerűség emblémája lett.

Epilógus. A dendiizmus nem csak esztétikai jelenség volt, az öltözködés politikai gesztust fejezett ki, de paradox módon éppen a ruha politikai jelentését tagadta. Az öt bemutatott típus elutasította, hogy negatív politikai jelentést hordoznak, és egyáltalán, hogy címkét ragasszanak rájuk. A divat politika-mentességéért küzdők ideológiai közmegegyezést próbáltak teremteni. Ezekről a kérdésekről szól a XIX. század három fontos munkája: *Balzac: Traité de la vie élégante, Értekezés az elegáns életéről* (1830), *Baudelaire: Le peintre de la vie moderne, A modern élet festője* (1863) és *Carlyle: Sartor Resartus* (1833-34).

Balzac *Értekezésében* kifejti, hogy a francia történelem körforgás: a forradalmat visszarendeződés követi, bár nem teljesen ugyanaz a régi rend tér vissza. A forradalom után már nemcsak a vagyon, hanem az intellektuális értékek is fontosak, a beszédmód, a viselkedés, az öltözködés. Az új bálvány a pénz, amely a burzsoázia értékeit testesíti meg. A nemesség és a forradalom korszaka után a gondolkodó burzsoázia korszaka következik. Balzac szerint az intelligencia teszi elevenné, élővé az embert. A divatnak társadalmi jelentősége van minden korban. A divat tanulmányozása segít megérteni a történelmet. Balzac ragaszkodik hozzá, hogy a megjelenés egyértelművé tegye az identitást. A dendiizmust elutasítja, mert kifürkészhetetlen.

Carlyle a Sartor Resartus című munkájában Anglia társadalmát dendikre és drudge-okra (alantas munkát végzőre) osztja. Nála nem jelenik meg a burzsoázia. Fiktív szereplője, Teufelsdröckh professzor azt mondja, a vallást kiűzték a templomokból, és most vándorol, helyet keres magának. A dendi teste azonban nem megfelelő hely, mert a dendi szekta legfőbb gondja, milyen legyen a kabát szabása. A szegények szektája sem lehet a vándorló princípium lakóhelye, mert az politikai csoport, krumplin élő szegényekből áll. A professzor már megérti, osztályharcról van szó. Úgy véli, az ellentétek idővel hatalmas robbanáshoz vezetnek. Balzac paranoid üvegen át nézte a világot, Carlyle pedig katasztrófális szemlélettel közelített a korához.

Charles Baudelaire a *Le peintre de la vie moderne* című munkájában úgy vélte, áradat fogja elsodorni a dendiizmust. Carlyle szerint ez az osztályharc apokaliptikus robbanása lesz, Baudelaire viszont a feledésre gondolt. Felhívta a figyelmet *Constantin Guys* (1802–1892) vázlataira a XIX. századi Párizs mindennapi életéről. Úgy vélte, az öltözködés tanulmányozása kontinuitást teremt a múlt és a jelen között. A viseletekből meg lehet érteni a történelmet. A divatrajzok pillanatfelvételek egy adott történelmi korszakból, de amint testeket képzelünk ezekbe a ruhákba, azok már történelmi folytonosságot mutatnak. Baudelaire szemében a dendi olyan, mint a ruha test nélkül. Anachronisztikus jelenség, visszahátrálás a múltba.

Baudelaire és Balzac különbözőképpen vélekedett a történelemről. Balzac a forradalomban fejlődést látott, Baudelaire ellenben törésnek tartotta azt, és nem látott semmiféle fejlődést.

A három író különböző szemlélettel dolgozott – foglalja össze megállapításait Elisabeth Amann. Balzac közvetlenül az 1830-as forradalom után és hatása alatt írta esszéjét. Carlyle Angliában, a 30-as évek társadalmi küzdelmei közepette dolgozott, és azt képzelte, a kultúrák közti összeecsapás hamarosan elsöpri a világot. Baudelaire számára, aki harminc évvel később írta esszéjét, ez a fenyegetés már nem volt közvetlen. Mindhárman a forradalmi idők szemével nézve alkottak fogalmat a dendi alakjáról. Habár a modern dendit történelmi korokon átvonuló apolitikus típusnak lehet tartani, jelleme, a szabászat művészete, s esztétikája végső soron a forradalom logikájából született.

Történelemről szól ez a könyv? Igen, teljes mértékben. Divattörténet? Az ízlés fejlődésének története? Igen, az is. Filozófia? De mennyire! Pszichológia, emberismeret? Az is. És nem utolsó sorban irodalom. Sajátos feldolgozása a francia forradalom történetének, sok részlettel, tanulsággal. Először azzal, hogy az öltözködés, a divat, a megjelenés mennyi mindent elmond a korszakról, amelyhez tartozott, a politikáról, melynek közepette

létrejött, és nem utolsó sorban az emberről, aki viselte az egykor divatos holmikát, és általuk megmutatta magát nekünk, jó kétszáz évvel későbbi utódoknak.

A kötet szövegét mindazoknak a könyvtáraknak, levéltáraknak, intézményeknek a felsorolása követi, amelyekben a szerző kutatott, és azoknak a személyeknek a neve, akik észrevételeikkel segítették a munkáját. A művet bőséges jegyzetanyag és tárgymutató zárja (216–288. o.).

Elizabeth Amann: *Dandyism in the Age of Revolution – The Art of the Cut* (A dendiizmus a forradalom korában – A divatszabászat művészete) The University of Chicago Press, Chicago, 2013. 22 illusztráció, 288 o. ISBN 9780226187259

Fodor Mihályné

A betű és a világegyetem. Hogyan formálta az ABC a nyugati világnézetet?

Laurence de Looze a Western Ontario University Modern Nyelvek és Irodalmak Tanszékének professzora, fő kutatási területe a középkori irodalom és ennek hermeneutikai kérdései. Ez utóbbi kutatások folytatásaként, de egyben újszerű kiágazásaként jelent meg legújabb könyve, amelynek kiadói beharangozója szerint, aki elolvassa ezt az írást, az többé nem fog ugyanúgy tekinteni az ABC-re, mint ahogy korábban tette. És valóban, de Looze írása igazolja az olvasó várákózsását: aki kezébe veszi a könyvet, azt kapja, amit a cím ígér. De Looze 10 fejezetben tárgyalja a címben megfogalmazott problémát, az ókori görögöktől napjainkig, s az írás nagy erénye, hogy az egyébként nem könnyű mondanivalót 49 illusztráció teszi még inkább megfoghatóvá. A könyv jelentőségét sok szempontból jobban lehet érzékeltetni néhány konkrét példával, mint egy fejezetenkénti tartalmi összefoglalóval, így a hermeneutikai alapvetés felvázolása mellett elsősorban ezekre koncentrálok az ismertetésben, valamint arra, hogy a szerző szerint milyen hosszú távú változásokat indított el a reneszánsz kora a betűk és a kozmosz közti viszony felfogása terén.

Ha a XVI–XVII. században egy franciától vagy angoltól azt akarták kérni, hogy mondja el a saját ABC-jét, akkor azt mondták neki, hogy az illető mondja el „az ő Istenének a keresztjét”, mielőtt pedig ez megtörtént volna, az illető keresztet is vetett. Ennek tudatában talán már nem is tűnik annyira furcsának egy másik, az építészet területéről vett későbbi példa. A XVIII. században egy jezsuita szerzetes, egy bizonyos Anton Glonner (1723–1801) olyan három épületből álló rendházat tervezett a novíciusoknak, melyekben a helyiségek alaprajzi elrendezése az *IHS* betűknek felelt volna meg, ami nem más, mint a Jézus név görög rövidítéséből származó három betűs monogram. Ez a terv nemcsak egyszerűen a monogram jelentőségét mutatja a jezsuiták számára, akik címükbe foglalták azt, hanem egy kozmikus kapcsolatra is utal, amennyiben a terv megvalósult volna: „Makrokozmosz és mikrokozmosz, a világ és a betűk összefonódtak, sőt felcserélhetők lettek volna... A jezsuiták szó szerint Jézusban laktak volna, az ő betűiben való lakás folytán.”

Ez a két példa is jól mutatja azt, hogy az ABC-re a felvilágosodás és a szekularizáció előtt egészen másként tekintettek az emberek, mint manapság. A nyugati kultúrkörben a betűk és a kozmosz közt tételezett szoros kapcsolat a görögökig megy vissza, amit aztán a görög filozófiával átítatott nyugati kereszténység vitt tovább. A Jelenések Könyvének alábbi sora kulcsfontosságú volt e kapcsolat szempontjából: „*Én vagyok az alfa és az ómega (a kezdet és a vég) – mondja az Úr, az Isten, aki van, aki volt, és aki eljő, a Mindenható.*” (Jel. 1:8.) De Looze szerint tehát Krisztus, „lényének mindent felölelő voltát, mint a betűk teljes skáláját fejezi ki; miként korábban a görögök is tették, úgy tekint a kozmoszra mint egy ABC-re, a teljes ABC-re pedig (az alfától az omegáig) úgy, mint a kozmosz analógiájára”. Minthogy a nyugati egyház hivatalos nyelve a latin lett, így „a keresztény univerzumba való belépés a keresztény [értsd: latin] betűk világán keresztül vezetett”. A rómaiaktól átvett ABC betűi tehát a keresztény szerzők számára „Krisztusról és az isteni teremtésről szóltak, a betűk világába való bevezetés pedig a keresztény rendbe vezető utat jelentette, és fordítva”.

Nézzünk néhány ezt bizonyító példát a nyugati kereszténységből. Kezdjük a kódexek díszes kezdőbetűivel, az iniciálékkal. Az iniciálék a szent szövegekben gyakran rövidítések voltak: így a kor bevett rövidítései, mint például a *D* vagy a *B*, az *Isten* és a *szent*, azaz a *Deus* és a *Beatus* szavaké, ennek folytán pedig a szövegírók igyekeztek kiemelni ezek különleges jelentőségét. Mégpedig nemcsak pusztán csak oly módon, hogy díszesebben írták, hanem azáltal is, hogy a betűkbe rajzolt és festett díszítések, jelenetek igen szorosan kötődtek az adott szó és a szöveggörnyezet jelentéséhez. *Más szavakkal, az iniciáléknak ikonográfiai üzenetük volt, „meditációs” célt szolgáltak: ki akarták emelni a betűk és a szakralitás közti kapcsolatot.* Ezt szolgáltá továbbá a betűk, különösen az iniciálék aranyozása, ugyanis az arany szín az Isten által való megvilágosodás vizuális szimbóluma volt: „a betűk tehát azt voltak hivatottak megmutatni, hogy rajtuk keresztül sugárzik ki az isteni megvilágosodás”. Konkrét példát említve: egy IX. századi, húsvét vasárnapi imát tartalmazó szöveg *D* betűs iniciálé-rövidítésében több bibliai jelenet is szerepel, köztük az, hogy Jézust nem találják a sírban, mert feltámadt. Ugyanakkor a *D* belső ornamentikáját egy tekergő szőlőtő dominálja. A díszítés megválasztása nem volt véletlenszerű, hiszen az szintén Jézusra utalt: Jézust mint az élő szőlőtőt, azaz a feltámadást szimbolizálja. (Ez a szimbolika megint csak bibliai szöveghelyre vezethető vissza: „*Én vagyok a szőlőtő, ti a szőlővesszők. Aki bennem marad, s én benne, az bő termést hoz. Hisz nélkülem semmit sem tehettek.*” János 15:5.)

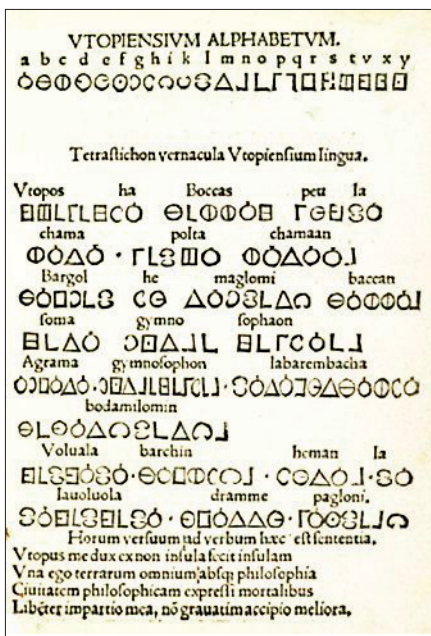
Ugyancsak különleges jelentőségük volt a középkori írástudók számára a *T* és az *X* betűknek, minthogy ezeket a kereszt szimbólumaiként értelmezték, és

így természetes volt, hogy olyan ikonográfiai elemekkel díszítették (mint például az előbbieken említett szőlőtő), amelyek Krisztus szimbólumai voltak.

A betűk alakjának ugyanakkor sok esetben morális jelentést is tulajdonítottak a nyugati kereszténységben: igen érdekes ennek kapcsán az Y, amelynek két szára az életút választásának kétféle lehetőségét szimbolizálta a kor embere számára. Nevezetesen: a bal oldali szár a bűnös, míg a jobb oldali az erényes élet választásának szimbóluma volt. Az Y mint morális szimbólum a nyomtatás feltalálása után is megmaradt, és díszes címlapokon ábrázolták ilyen jelentésben.

De Looze szerint a *humanizmus* és a *betűszedéses nyomtatás* feltalálása indította el azt a folyamatot, amelynek során, évszázadok elteltével ugyan, de a betűk és az ABC lassan kezdték elveszíteni azt a kapcsolatot, amelyet köztük és a kozmosz közt feltételeztek. Mielőtt azonban ezek vázlatos ismertetésére rátémék, nem érdektelen rámutatni az ABC és a társadalmi rend közti összefüggés azon új vetületére, amely a reneszánsz és a felfedezések nyomán jelent meg. Morus Tamás *Utópia* (1516) című latin nyelvű munkájáról van szó, amit a szerző a szakirodalomhoz képest teljesen új megvilágításba helyez. Mégpedig azáltal, hogy részletes elemzést szentel az Utópia belső címlapja mellett látható, Morus által megalkotott mesterséges ABC-nek, amit maga Morus „utopista abc” névvel illetett. *(Lásd a képet!)*

Morus a latin ABC 22 betűjének megfelelően egy 22 karakterből álló ABC-t hozott létre, sőt, egy verset is írt ennek segítségével, „Utópia népi nyelvén”, aminek latin fordítását is megadta. Korábban a Morus által megalkotott ABC-t csak mindössze érdekességnek, különlegességnek tekintették, mint ahogy maga Morus műve is az volt, minthogy egy új műfaj (az utópia) elindítója lett. De Looze azonban rámutat az ABC és a mű közti szoros logikai kapcsolatra. A külön ABC léte Morus számára azért volt fontos, mivel az a civilizáció jele és egyben fokmérője is volt! Minthogy pedig Utópia racionális civilizáció, sokkal inkább, mint a korabeli

európai világ, így ABC-jének is ezt kellett tükröznie, vagy akár fordítva is igaz a megállapítás: a racionális ABC racionális civilizációt eredményez. A latin ABC szintén a civilizáció fokmérője volt (aminek különleges jelentősége lett az Újvilághoz való viszonyulásban), de ez az ABC nem volt olyan tökéletes, mint Utópiáé. Ha ugyanis alaposan megvizsgáljuk Utópiá mesterséges ABC-jét, érvel tovább a szerző, akkor a következőket láthatjuk. Utópiá ABC-je teljes egészében geometrikus elemekből áll, és mondhatni kiegyensúlyozott, ugyanis a 12. betű, egy egyenlő oldalú háromszög, két majdnem egyenlő részre osztja az ABC-t. A háromszög előtti betűk a kör geometrikus formáiból, az azt követők pedig a derékszög(ek) formáiból állnak.

A humanizmus és a nyomtatás feltalálása a következő fontos változásokat eredményezte de Looze szerint a betűk és a kozmosz közti felfogás terén. A nyugati kereszténység által használt latin ABC mellett fontos lett a görög és a héber, az e nyelvek iránti humanista érdeklődés miatt, továbbá megjelentek a népnyelvek ABC-i is, amelyek új betűket eredményeztek. Mindez szükség-szerűn hozta magával, hogy a régi, egyházi ABC nimbusza lassan megkopott, különleges volta erodálódott. Az írni-olvasni tudók köre ugyanakkor kibővült a nyomtatás és a reformáció hatására. Rendkívül fontos volt továbbá, hogy a nyomtatás következtében megváltozott az írásról és az ABC-ről alkotott kép. Amit hangsúlyozni kell, az a *betűszedésen alapuló nyomtatás* újszerűsége: ez ugyanis – ahogy azt a szerző *Elizabeth Eisenstein* klasszikussá vált könyve nyomán kijelenti – „forradalmasította a termelés fogalmát” azáltal, hogy „a kicserélhető részek elvét” hozta magával, „ami mindenféle modern tömegtermelés alapja” lett. A betűk standardizációja, a proto-nemzeti ABC-k megjelenése, a képnek a betűről történő leválása (ellentétben azzal, ami az iniciálé lényege volt), az oldalak számozása, az alfabetikus tárgymutatók készítése, új viszonyulást eredményezett az ABC-hez és magához az olvasott szöveghez is. A humanista felfogás az „ABC-t már nem Isten keresztjének tekintette, hanem sokkal inkább a humanitás kifejeződésének és azon magasságok elérésének, amelyekre az ember nem a hit révén, hanem saját intellektuális képességeinek, különösképpen az értelemnek a révén aspirál.” Az imént felvázolt tendenciák aztán még inkább felerősödtek a felvilágosodás és a szekularizáció következtében, és a betűk ismerete idővel egyszerűen a műveltség mutatójává vált.

Laurence de Looze: *The Letter and the Cosmos. How the Alphabet Has Shaped the Western View of the World.* (A betű és a világegyetem. Hogyan formálta az ABC a nyugati világnézetet?) University of Toronto Press, Toronto-Buffalo-London, 2016. 218 o.

Sashalmi Endre

ÚJKOR

Ludovít Štúr. Életút és emlékhelyek

A neves elődök emlékét nemcsak hazánkban, hanem északi szomszédainknál sem hagyják feledésbe merülni. Az egyes településeken számos emléktábla és köztéri szobor idézi fel a szlovák múlt sorsfordító eseményeit vagy jelentős személyiségeinek életútját, de hiánycikk az olyan tematikus összeállítás, mely az egyes emberekhez köthető emlékhelyeket venné számba. Ezt a hiányosságot hivatott pótolni *Beáta Mihalkovičová* „Ludovít Štúr. Életút és emlékhelyek” című munkája, mely a reformkori szlovák nemzeti mozgalom vezetőjének a pályafutását és az ahhoz kapcsolódó emlékhelyeket mutatja be számos képpel illusztrálva.

Ludovít Štúr, a XIX. századi szlovák történelem talán legfontosabb alakja, evangélikus lelkészi családban született Zay-Ugrócon 1815-ben. Tanulmányait Pozsonyban, Győrben és Halléban végezte, majd 1840 őszétől a forradalomig a koronázóvárosban élt. 1844-ig a helyi evangélikus líceumban tanított, majd újságíróként tevékenykedett, az utolsó rendi országgyűlésen pedig Zólyom város képviselőjeként vett részt.

Életének talán legfontosabb döntésére 1843 júniusában került sor, amikor Jókó községben egy önálló szlovák irodalmi nyelv létrehozásáról határozott elvbarátaival. Ez ugyanis azt jelentette, hogy a szlovákok, kiket addig a morvákhoz hasonlóan a csehek közeli rokonainak tartottak, az önálló nemzetfejlődés útjára lépnek, így nyugati szomszédaiak nem számolhatnak velük tovább, mint potenciális embertartalékkal. Bár döntése akkor rendkívül heves ellenzést váltott ki, az 1850-es évekre mégis ez lett a szlovák politikai önszerveződés fő árama.

A nagy erőpróba, 1848–49 politikai és katonai szempontból is tökéletes kudarcot hozott a számára. Štúrék ugyanis liberális politikai elveiket feladva az ellenforradalom oldalára álltak és fegyverrel harcoltak azért, hogy szolgálataik fejében egy szlovák, autonóm tartomány jöjjön létre. Akcióik azonban, más nemzetiségi mozgalmakkal összevetve meglehetősen szerény hadászati eredményekkel jártak, ráadásul a honvédseregben nagyságrendekkel több szlovák katona harcolt. Világos után a győztes császári hatalom

csak pár hivatali hellyel jutalmazta erőfeszítéseiket, így Štúr, reményeiben csalatkozva Modor városába vonult vissza, ahol 1856 januárjában, vadász-baleset következtében hunyt el.

Beáta Mihalkovičová munkája a Dajama kiadó „Szlovákia személyiségei” című új sorozatának első kötete. Ez a szlovák történelem és kultúra nagyjait mutatja be az életükben jelentős szerepet játszó események és helyszínek felelevenítésével. Mivel a sorozat ismeretterjesztő célzattal, a szélesebb közönség számára készült, így a cél nem a teljesség, hanem egy adott életút legfontosabb állomásainak bemutatása volt. Talán éppen e népszerűsítő jellegének köszönhető, hogy a szerző hőse emberi oldalát is elének tárja, és olyan dolgokra tér ki, mint a magánélete, az életmódja vagy a szabadidejének eltöltése.

Mihalkovičová könyve öt nagy tematikus egységből áll. Az elsőben a Štúr életének három legfontosabb helyszínét, Zay-Ugrócot, Pozsonyt és Modort mutatja be. A másodikban az egykori Felső-Magyarország, vagyis a mai Szlovákia területén található településeket veszi sorra, a harmadikban pedig a hőse életében szerepet játszó cseh, magyar, német és osztrák városokat veszi sorra kronológiai sorrendben. Tematikailag eléggé kilóg ebből a sorból az a fejezet, ahol a szerző a Štúr család tagjainak életével és egykori lakhelyeikkel foglalkozik részletesebben, függetlenül attól, hogy azok milyen szerepet játszottak hőse életében. De itt mutatja be a szlovák politikus nagy szerelmének, Adél Ostroluckýnak az életét és nemesvár-aljai lakóhelyét is, melyek már valóban szervesen kapcsolódnak a štúri életúthoz. Az utolsóban a szerző a jelenleg rendelkezésre álló írásos és tárgyi emlékekből ad rövid válogatást. Bár a szerző felvehetett volna még a bemutatásra kerülő városok közé egyet-kettőt, legfőképpen Zágrábot, de a könyv ismeretterjesztő jellege és a terjedelmi korlátok miatt elfogadható a döntése.

Mihalkovičová egy-egy település esetében előbb annak történetét, majd az ott lezajlott, Štúrral kapcsolatos eseményeket mutatja be, melyek nem egyszer a szlovák történelem sorsfordító eseményeit jelentik. Ennek során a szerző részletesen kitér a jelentősebb eseményeknek otthont adó épületek történetére is, bár ezt alaposabban csak a ma Szlovákiában található települések esetében teszi meg.

Bár a könyv ismeretterjesztő jellege és a terjedelmi korlátok miatt érthető, hogy a szerzőnek válogatnia kellett a bemutatott városok között, de egyet-kettőt még jobban vizsgálat tárgyává tehetett volna, különösképpen Zágrábot, az 1848-as szlovák politikai fordulat színhelyét. Štúrék ugyanis ide menekültek a prágai szláv kongresszus kudarcát követően, majd ép-

pen az ott töltött időszakban, a hagyományosan udvarhú horvátokkal való együttműködés révén kerültek át az ellenforradalom oldalára.

A könyv gazdagon illusztrált, a képanyag legnagyobb része pedig valóban szervesen kapcsolódik a szlovák politikus életútjához, bár vannak érthetetlen hiányok is. Ilyen például a pozsonyi Fernolay-házé is, mely nemcsak Štúrnak adott otthont az 1840-es években, de ott működött az általa alapított első szlovák politikai hírlap, a *Slovenskje národňje noviny* szerkesztősége is. Bár az épületet később lebontották, de fotó készült róla, melynek feltétlenül szerepelnie kellett volna a könyvben. Az is meglehetősen bosszantó, hogy a 17. oldalon, a reformkori Pozsonyról szóló résznél illusztráció gyanánt egy olyan kép látható, mely az első népképviselési országgyűlés megnyitásáról készült. Alatta viszont már nincs ott az információ, hogy ez Pesten volt 1848 nyarán, így az adott kontextusban mindez olyan képzetet kelt, mintha erre is a koronázóvárosban került volna sor. A szerző részéről sokkal szerencsésebb lett volna, ha itt inkább a Groitsch-féle rézmetszetet használja illusztrációként, mely az országgyűlés alsó táblájának üléséről készült 1836-ban.

A szerző névhasználata is kétségekre ad okot. Hőse nevét például a ma használatos Ludovít formában szerepelteti, ami csak a katolikusok esetében volt szokás a XIX. században. Štúr viszont lutheránusként az evangélikus névváltozatot, a Ludevítet használta, és a leveleit is mindig így írta alá. Bár ma mind a szlovák, mind a magyar történettudományi munkákban kizárólagosan a Ludovít-féle alak szerepel, mégis úgy vélem, hogy ezt a nevet a történelmi hűségnek és a korabeli forrásoknak megfelelően, eredeti formájában kéne szerepeltetni. Az idegen eredetű tulajdonnevek kapcsán is tapasztalhatók bizonyos ellentmondások. A német eredetűeket ugyanis a szerző eredeti formában közli, míg a magyarokat a szlovák helyesírás alapján fonetikusán átírja. A földrajzi nevek esetében pedig nem egyszer a ma használatos névváltozatok szerepelnek. Így például a szerző az 1830-as években a hivatalosan még nem létező Németországról beszél, a reformkori Pozsony esetében pedig Bratislaváról, noha Štúr mind a leveleiben, mind a lapjában a Prešporok alakot használta a legtöbbször.

Sajnos a szövegben itt-ott bosszantó tárgyi tévedések is találhatók. Így például a szerző a 20. oldalon rosszul adja meg Štúr követté választásának időpontját, majd azt állítja, hogy 1848 márciusában, a forradalom kitörését követően az utolsó rendi országgyűlést feloszlatták. Az a megállapítása is meglehetősen elnagyolt, hogy a jobbágyság eltörlésére 1848 elején, a forradalomnak köszönhetően került sor. Természetesen az efféle hibákat

könnyűszerrel ki lehetett volna szűrni, de a szerző valamilyen oknál fogva nem ellenőriztette lektorral a kéziratát, kinek neve nem véletlenül hiányzik a könyvből.

A téma egyrészt nagyon jó, hiszen összekapcsolja a szlovák történelem egyik legnagyobb alakjának az életútját a történések konkrét helyszíneivel. Másrészt egy új szempontból, emberi oldalról is bemutatja hősét, hiszen e téren eddig a legtöbb szerző kizárólag csak Štúr szerelmi életével foglalkozott. Szakmai szempontból viszont számos korrekcióra lenne szükség, bár Mihalkovičová könyve hiánypótló jellegénél fogva így is értékes munkának tekinthető. A téma további kutatása ugyanis komoly lehetőségeket rejt magában, egy bővített és átdolgozott verzió pedig a Štúrról szóló szakirodalom egyik megkerülhetetlen alapműve lehetne.

Beáta Mihalkovičová: *Ludovít Štúr. Život a pamätné miesta* (Ludovít Štúr. Életút és emlékhelyek). Bratislava, Dajama, 2014. 79 o.

Vesztróczy Zsolt

Bécs, a zene fővárosa – 1700, 1800, 1900

A Cardiff University professzora, a bécsi klasszikus zene neves kutatója, számtalan Haydnról és Beethovenről szóló könyv írója, *David Wyn Jones* fontos és időszerű kötettel lépett az európai kultúrtörténet iránt érdeklődő olvasóközönség elé. Olyan interdiszciplináris munkával, ami a zenetörténet folyamatát társadalomtörténeti és politikai események tükrében mutatja be, ugyanakkor világosan demonstrálja, hogy a zeneművészet patronálása és művelése milyen döntő szerepet játszhat egy birodalmi központ történetében. Bécs, a *Musikstadt* természetesen ideális választás erre a vizsgálódásra, de feltehetően Párizs, Berlin, London, vagy Róma zeneéletének történeti áttekintése is értékes eredményekkel járna.

Ami miatt a könyv tárgya mégsem pusztán „eset-tanulmány” (*case study*), az Bécs megkülönböztetett zenetörténeti pozíciójából következik. Haydn, Mozart, Beethoven, Schubert, a Strauss-család, Brahms, Bruckner, Wolf, Mahler, Lehár, Schönberg, Webern városa olyan pedigrével rendelkezik, amilyennel talán a világ egyetlen más pontja sem.

A szerző erről így elmélkedik a kötet bevezető fejezetében:

„Közel száz esztendővel ezelőtt, az I. világháború végén Bécs elveszítette rangját, mint Európa egyik legrégebbi birodalmának fővárosa. És míg a Habsburg idők öröksége máig nyilvánvaló a városban Schönbrunn kastélyától a kedvelt „császármorzsa” desszertig, ebben a megszakítatlan identitásban a zenetörténet még centrálisabb szerepet játszik. A bécsi repülőtér új csomagkiadó csarnoka a Kék Duna-keringő hatalmas faliképével üdvözlí az érkezőket, a város utcanevei közt több mint 40 zeneszerző és előadóművész szerepel (Albrechtsbergertől Zemlinsky-ig), a Staatsoper épülete fizikailag uralja a város központját, és a világ egyik vezető zenekarának tartott Bécsi Filharmonikusok a Strauss-család zenéjét megszólaltató matiné-koncerttel köszönti az Újévet, ami a közvetítések révén milliókat számláló nemzetközi hallgatósághoz jut el.”

A könyv címébe foglalt három kerek évszám egyfajta útjelző: három különböző korszakot jelöl, zene és társadalom kapcsolatának három történel-

mi kivágatát. (A századfordulók természetesen nem egyetlen évet, hanem néhány évtizedes átfedést jelentenek.) Az első korszak a török kiűzésének pillanatától (1683) az 1720-as évekig, a második II. József császár halálától (1790) a Bécsi Kongresszusig (1814–15), a harmadik az 1890 körüli évektől az I. világháborúig tart. A művészetpártolás, a zene társadalmi, politikai funkciója, valamint megjelenési formái és hallgatósága alkotják a fő szempontokat, amelyek mentén David Wyn Jones a hármas osztást három aspektus keretében tárgyalja: zenei stílus (barokk, klasszikus, modern), mecenatúra (birodalmi; arisztokrata; polgári), és a bécsi identitás kialakulása (Habsburg, osztrák, bécsi).

A korban tőlünk legmesszebb álló I. rész (1700) lényegében I. Lipót császár uralkodásának időszakát tárja fel, sok újdonsággal és gazdagsággal. Nem meglepő, hogy a komoly zenei tehetséggel megáldott, jeles kompozíciók sorát produkáló császár fényűző udvari reprezentációjában kiemelt szerep jutott a zenének, a vallásos és világi szférában egyaránt. Pompás operaelőadások, fenséges zenével celebrált egyházi ünnepek és szertartások részleteit ismerjük meg: a *Hofkapelle* működése, a muzikusok létszáma, a hangszerek bemutatása, az előadói gyakorlat számos kérdése kerül terítékre a szerző primér kutatásokon alapuló, pontos dokumentációjának köszönhetően. Ami a zenei repertoárt illeti, „Music and Habsburg identity” (Zene és Habsburg identitás) fejezet címen betekintünk a Habsburg uralkodóházat szinte isteni attribútumokkal felruházó művek, ajánlások és illusztrációk világába; a *pietas austriaca* katolicizmusának Mária-kultuszába, a szentek és az eucharisztia látványos tiszteletébe. Az osztrák barokk zene iránt érdeklődő olvasó Schmelzer, a nagytekintélyű J. J. Fux, vagy az itáliai születésű Draghi, Caldara munkásságát követheti nyomon.

A száz év ugrás a francia forradalom és a napóleoni háborúk korába drasztikus váltást hoz. Ugyanakkor figyelemreméltó, hogy a zene ceremoniális és reprezentatív formái milyen sokat őriznek a Habsburg hagyományokból. Mozart II. Lipót prágai koronázására írt operája, *La clemenza di Tito* (1791) a humánus római császár alakján keresztül ugyanazt a főhajtást komponálja meg a Habsburg uralkodó felé, mint számtalan korábbi opera tette.

Az idős Haydn Esterházy hercegi szolgálata évi egy nagymise megírását jelenti Maria Hermenegild hercegnő névnapjára (szeptember 8, 1796–1802), ami egyben Mária-ünnep is, és a főúri név- és születésnapok zenei pompával emelt megülését tradícióját folytatja. A Mária Terézia Karolina császárné számára írt késői *Te Deum* (1800) C-dúr hangneme, trombitákkal és üst-dobbal zengő fanfárja a régi Habsburg rituálék és körmenetek Haydn számára oly ismerős auráját idézi vissza.

A császárváros zenei életének profilja és alapstruktúrája ezzel együtt óriási változáson ment keresztül száz év leforgása alatt. A zenefogyasztás demokratizmusa ugyan Párizséhoz vagy Londonéhoz nem volt hasonlítható, de az arisztokrácia bőkezű művészetpártolásának köszönhetően a zene központi fontosságúvá vált, mégpedig nem pusztán reprezentációs eszközként, hanem *önmagáért*. Lichnowsky herceg, Lobkowitz herceg, Razumovszkij gróf elsősorban Beethoven-életrajzokból ismert mecénási tevékenysége alapvetően határozta meg a zenei ízlést és privát koncertéletet. Maga Ferenc császár jó képességű hegedűsként gyakran játszott vonósnegyesben; hitvese, a zenerajongó Mária Terézia császárné Haydn *Teremtésének* 1801 áprilisában megrendezett udvari előadásán a szoprán szólót énekelte.

Ezzel egyidejűleg a XVIII. század végére megnövekedett a középosztály jelentősége: a meglehetősen jómódú polgári réteg a császárváros társadalmi és kulturális életének aktív résztvevője lett. Virágját élte a kamarazene, a házi muzsikálás: a billentyűs játék, a vonósnegyesezés, a daléneklés a művelt szalonok és polgári otthonok fő időtöltése volt.

A szerző külön hangsúlyt helyez a hölgyek szerepére ennek az időszaknak a zenei életében. Az eddig ismert adatokon túl (arisztokrata és polgári hölgyek, mint a legnagyobb szerzők műveinek címettjei; az 1796-os *Jahrbuch der Tonkunst von Wien und Prag* „Virtuosen und Dilettante” címen felsorolt 210 bécsi muzikusának kb. egyharmadát alkotó női muzikus) David Wyn Jones friss kutatásainak köszönhetően egy jótékonyági koncerteket szervező jeles társaságról is értesülünk. Az arisztokrata hölgyekből álló *Gesellschaft der adeligen Frauen zur Beförderung des Guten und Nützlichen* fontos és színvonalas hangversenyeket szervezett a Burgtheaterben, a Kärntnertheaterben, és más helyszíneken, 1811–1823 között.

A könyv II. részét záró fejezet (Music, War and Peace – Zene, Háború és béke), Tolsztoj nagy történelmi regényének címét parafrázálva, bevilágító módon demonstrálja a háborús idők minden élet-tevékenységre kiható árnyékát. Ez az árnyék új dimenziót ad zenetörténeti olvasmányainknak és ismereteinknek: Haydn „*in tempore belli*” miséje, hazafias lelkületet felcsigázó „Gott erhalte Franz den Kaiser” himnusza, a francia szabadtéri opera eszméje és Beethoven *Fideliója*, valamint a Wellington győzelmét dicsőítő „Csataszimfónia”-ja, és számtalan más alkotás egyetlen nagy történelmi tabló előterében jelenik meg a szemünk előtt.

Ez az időszak teszi le Ausztria és Bécs jövő zeneéletének és nemzetközi pozíciójának alapkövét: a *Gesellschaft der Musikfreunde* Joseph Sonnleithner által alapított intézményét, 1812-ben. A társaság archívuma és könyvtára a zenetudomány egyik fellelője a mai napig; impozáns ott-

honában, az 1870-ben megnyílt *Musikverein* épületében van a világ egyik legnagyobb presztízsű és legjobb akusztikájú koncertterme.

Bécs mai városképe, ami zenei intézményeinek az elhelyezkedését is meghatározza, a XIX. század közepétől, az ifjú Ferenc József császár uralkodásától kezdve fokozatosan alakult ki. A döntő lépés a belvárost a külső területektől elválasztó régi városfalak lebontása, és az ennek helyén épülő új, tágas Ringstrasse megépítése volt. A körút mentén emelt impozáns középületek (Rathaus, Parlament, Justizpalast, Kunsthistorisches Museum, Naturhistorisches Museum, Staatsoper) és barátságosan kialakított parkok (Rathauspark, Volksgarten, Hofgarten, Stadtpark) minden látogató emlékezetében jellegzetes nyomot hagynak.

Ebbe az új világba, a kiegyezés utáni „békeidők” Monarchiájába vezet a várostörténet III. része. David Wyn Jones ismét a zeneélet igen széleskörű panorámáját nyújtja: tárgyalja Guido Adler szerepét a modern zene-tudomány alapjainak lerakásában (*Denkmäler der Tonkunst in Österreich* sorozat megjelenetése), a wagnerizmus és anti-wagnerizmus irányzatát a zenekritikában (Eduard Hanslick), a karmesterek és zeneszerzők új generációjának megjelenését Bécs konzervativizmusra hajló légkörében (Hans Richter, Gustav Mahler, Arnold Schönberg). De legalább ennyi figyelmet szentel a szerző a leginkább bécsinek tekintett muzsikának: a „Wiener Walzer” divatjának, a Strauss-család működésének, kiemelten természetesen ifj. Johann Strauss elbűvölő zenéjének, és az operett korszakot meghatározó műfajának.

Itt érdemes egy percre megállni, és elgondolkodni azon, hogy a „könynyebb” műfajok talán olykor többet árulnak el egy kor életérzéséről, szemléletéről, mint a kevesekhez szóló „elit” művészet. A jelen eset persze sok szempontból kivételes, hiszen ifj. Johann Strauss a legnagyobbakéhoz mérhető muzsikusi zsenialitása őt lényegében a klasszikusokhoz sorolja. Operai mércével mérhető remekművei, a *Denevér* és a *Cigánybáró* egyrészt tükröt tartanak Bécs és általában a Monarchia társadalma elé, másrészt pontosan azt a nosztalgiát fejezik ki, ami a valóság illúziójából fakad. (Nem véletlen, hogy az 1929-ben született, Habsburg főnemesei származású nagy karmester, Nikolaus Harnoncourt teljes zenetörténetet megújító interpretátori munkájában megkülönböztetett figyelmet szentelt éppen ennek a két operettnek.)

A könyv utolsó fejezete („From Johann Strauss to Richard Strauss”) átvezet egy másik Strauss-hoz, a bajor zeneszerzőhöz, aki kongeniális librettistája, a tősgyökeres bécsi Hugo von Hoffmansthal révén maga is a császárváros aurájába költözik, legalábbis egyetlen opera erejéig. *A rózsavag* (1911) Mária Terézia korának és Mozart operáinak a megidézésével,

ugyanakkor saját korának a szédületével és keringő-apoteózisával egyetlen pillanatba tudja sűríteni a régi és a szecsesziós Bécs esszenciáját, múlt és jelen egységét a Monarchia végnapjaiban, néhány évvel az I. világháború kitörése előtt.

David Wyn Jones rendkívül olvasmányos, ugyanakkor tudományos értékű könyve mondhatni új műfajt hozott létre. Ahogy a nemzetközi tudományos élet (részben a gombamódra szaporodó doktori disszertációk eredményeként) egyre inkább a specializálódás felé halad, és elszigetelt „mélyfúrásokkal” hatol egy-egy téma belsejébe, úgy mind nagyobb a hiánya az olyan átfogó munkáknak, amelyek interdiszciplináris módon történeti *kontextusba* helyezik a részkérdéseket. Valószínűleg az oktatásból is hiányoznak azok az áttekintések, amik a kultúra és művészet történetét összefüggésbe hozzák az európai és világtörténelem egyidejű eseményeivel. Wyn Jones professzor könyve – a kötet előszavának információi szerint – éppen oktatói munkájával kapcsolatos kutatásokból, posztgraduális kurzusának anyagából született. Sok ilyen egyetemi kurzusra lenne szükség korunk felsőoktatásában.

David Wyn Jones: *Music in Vienna – 1700, 1800, 1900.* (A bécsi zene, 1700, 1800, 1900) The Boydell Press, Woodbridge, 2016. 277 o.

Komlós Katalin

Népi legitimizmus és földkérdés – az olasz polgárháború motivációiról

Az utóbbi években, valamennyire az olasz egyesítés 150. évfordulójához (2011) köthető szenzációhajhász revizionizmusra adott válaszként is, a történelmi kutatás kísérletet tett Dél-Itália XIX–XX. századi történelmének újragondolására, ami pedig lehetőséget kínált arra, hogy az 1860–1861. évi eseményeket a Kettős Szicíliai Királyság tágabb, politikai és társadalmi átalakulásának kontextusában helyezhessük el. A Bourbon-királyság összeomlásának szentelt különleges figyelem lehetővé tette, hogy a déli állam végső válságperiódusában azonosítani lehessen a már hosszú ideje lappangó problémákat: a szinte működésképtelen intézményrendszer, valamint a politikai és társadalmi konfliktusok hatásait.

A Délre irányuló fokozottabb figyelem kedvező hatást gyakorolt az ún. nagy *brigantaggio* (vidéki rablók, Bourbon párti legitimisták és elkeseredett parasztok protesztmozgalma az egyesített Olaszország ellen, amit a kormánynak csak hosszú évek brutális elnyomásával sikerült felszámolnia) témakörének újragondolására is. *Franco Molfese* úttörő munkája a ma már meghaladottnak tekinthető paraszti osztályharcos szemléletet alkalmazta a jelenség megmagyarázására: a parasztság harca a földbirtokos polgárság ellen az egykori kincstári földek igazságos újraosztásáért vagy a régi használati jogok visszaszerzéséért. A városi felkelések és a bandaháborúk ezek szerint „mindenféle reakciós politikai szándékot nélkülöző társadalmi megmozdulások” lettek volna, ha a Bourbon-párt és a pápaság nem használta volna fel a parasztságot az egységpárti liberális mozgalom ellen; ez utóbbi jellemvonás aztán a Bourbon-restauráció reményeinek megfogyatkozásával el is tűnt és kiemelkedett az eredeti társadalmi tartalom.¹ Ez az interpretáció (szoros kapcsolat a *brigantaggio* és az egykori kincstári földek kérdése között, továbbá a legitimista elit programjának ráerőltetése a paraszti tiltakozás valódi okaira) jelen volt már az olasz parlament határozata alapján

---

¹ Franco Molfese: *Storia del brigantaggio dopo l'Unitá*, Feltrinelli, Milano, 1964, 14–21., 145–148., 407–410.

1863-ban készült Massari-jelentésben, majd magukévá tették a Dél helyzetével foglalkozó értelmiségiek, az ún. meridionalisták is. Egy 1984-ben Nápolyban tartott konferencia mutatott rá elsőként a *brigantaggio* jelenségének összetettségére, ami tehát nehezen magyarázható meg az osztályharc marxista paradigmájával.² Mégis csupán a legutóbbi időkben került sor arra, hogy *Salvatore Lupo* a *brigantaggio*t elsősorban politikai jelenségeként, polgárháborúként definiálta.³

A lázadókat különböző érdekek mozgathatták: a meggazdagodás és a társadalmi rehabilitáció vágyától a bosszúszomjig vagy egyenesen a kényszerítésig. Az egyes lázadók személyes motivációi között tisztán politikai okok, mint a Bourbon-monarchiához való hűség, a királyi hatalom és az egyházi tekintély védelme, egyes vélemények szerint nehezen találhatók. Az 1861. évi reakciós felkeléseket a legitimista elit szervezhette abból a célból, hogy politikai irányt adjon a különböző okokkal magyarázható kollektív vagy egyéni lázadásnak. A politikai színezet ilyen fajta kiterjesztése lehetővé tette a különböző okok által motivált elégedetlenségnek és erőszaknak a „legitimitás körébe” való becsatornázását.

Az egységellenes felkelések mögött található azonban a népi legitimizmusnak egy olyan, mélyen gyökerező rétege, amely független a földkérdéstől és a Bourbon-elit konspirációs tevékenységétől.

Fenti állítását a tanulmány szerzője, *Alessandro Capone* a Capitanata (Puglia tartomány északi része, Foggia környéke) területén 1860–1861-ben lezajlott események eddig kiadatlan levéltári forrásokra alapozott elemzésével támasztja alá.

1860. augusztus 19-én, vasárnap Bovino településen parasztokból és kézművesekből álló tömeg gyűlt össze a mise órájában a templom előtti téren. A nyugtalanság már június 25-e óta érződött, amikor az uralkodó, II. Ferenc, menteni próbálva a menthetetlent, ismét érvénybe léptette az 1848. évi alkotmányt, aminek következtében, többek között, parlamenti választásokat írtak ki és feloszlatták a városi gárdát. Az új képviselők személyéről nem történt egyeztetés, a városi gárdát felváltó nemzetőrség soraiba, legalábbis eleinte, nem vonták be a parasztokat és a kézműveseket. Ez utóbbiak úgy élték meg az átmenetet, hogy a vidéki polgárság (*galantuomini*) felforgatta a királyság megszokott berendezkedését és elorozta II. Ferencről

2 Il brigantaggio postunitario nel Mezzogiorno d'Italia. In *Archivio storico delle province napoletane* CI, 1983 [1985].

3 Lupo, Salvatore, Il grande brigantaggio. Interpretazione e memoria di una guerra civile, in *Storia d'Italia, Annali 18, Guerra e pace*, a cura di Walter Barberis, Torino, 2002, 465–502. – Lupo, Salvatore, *L'unificazione italiana. Mezzogiorno, rivoluzione, guerra civile*. Donzelli, Roma, 2011.

a hatalmat. A bovinói püspök, Giovanni Montuori nyíltan kétségbe vonta az új berendezkedés legitimitását, mire a helyi elit megszakította a kapcsolatait a főpappal, a nép azonban mellette maradt. Az éppen Bovinóban tartózkodó megyei intendáns, a parasztek követelésére, elrendelte az uzsorakamatok felfüggesztését, majd elégették az adókönyveket. A tüntetők elkezdtek kövekkel dobálni a kirendelt nemzetőröket, amikor pedig eldőrdült néhány lövés, a kaszákkal, fejszékkel és puskákkal felfegyverzett tömeg a nemzetőrségre támadt. Az alkotmányos címert összetörték, a június 25-én bevezetett trikolorót széttépték. A liberálisnak tartott Vito nevű borbélyt meggyilkolták, az éjszakai fosztogatásoknak rajta kívül még négy-öt személy áldozatul esett. A városi és törvényszéki irattárat felgyújtották, a hitelezők házait megtámadták. A püspököt és II. Ferencet éltető tömeg halált kiáltott a birtokosokra, akik már oly sok éve elnyomják őket. Nem egyformán kezelték azonban az összes birtokost: néhányuk háza köré, akiket a nép barátainak tartottak, egyenesen őrséget állítottak. Az intendáns az események mögött egyszerűen a csöcselék rablási vágyát látta, a vizsgálat során keletkezett tanúvallomások azonban nem támasztják alá ezt a megállapítást. A parasztek úgy gondolták, hogy törvényesen lépnek fel a királyi és egyházi hatóságok védelmében egy olyan rezsim ellen, amit felelősnek tartottak a fiskális elnyomásért. Másnap, augusztus 20-án a zenekar kíséretében és Bourbon-zászlót lengetve vonultak fel, a püspöki palotához érve a püspököt és II. Ferencet éltették, az alkotmányt és a birtokosokat szidalmazták. Visszaállították az alkotmány proklamálása előtti rendszert, a feloszlatott nemzetőrség helyébe ismét megszervezték a városi gárdát. A visszaállított rendszernek azonban még aznap délután véget vetett a nápolyi hadsereg és a delicetói nemzetőrség, mintegy 300 főt letartóztattak.

Miután Giuseppe Garibaldi 1860. szeptember 7-én bevonult Nápolyba, véres reakciós felkelések robbantak ki Abruzzo, Campania (különösen Irpinia) és Basilicata tartományokban, de a Capitanata területe sem maradt nyugodt: II. Ferencet támogató megmozdulásokra került sor Peschici, Mattinata, Monte Sant'Angelo és Vico településeken. Ez utóbbi helyen egy nő Viktor Emánuel „templomfosztogatónak” nevezte és egy fehér zászlót tűzött ki II. Ferdinánd, II. Ferenc és Maria Sofia ábrázolásával. San Marco in Lamis településen az október 7-i Mária-ünnepen felkelés tört ki: lefegyverezték a nemzetőrséget, a Savoia-címert összetörték, Viktor Emánuel képét széttépték és a liberális Angelo Calvitto szabót meggyilkolták. Az éjszakát ünnepléssel töltötték, másnap pedig a felkelők arra kényszerítették a polgármestert, hogy II. Ferenc tiszteletére ismételjék meg azokat az egyházi szertartásokat, amelyekkel néhány nappal korábban a garibaldista kormány-

zat felállítását ünnepelték. San Giovanni Rotondo városában súlyosabb események történtek, amelynek a mozgatói a Bourbon-hadsereg feloszlása után hazatért egykori katonák voltak, akik megtagadták, hogy hűséget esküdjenek az új királynak. A nép hangulata egyébként is ellenséges volt az új kormányzattal szemben: olyan híresztelések terjedtek, hogy az egyház kiátkozta ennek képviselőit, továbbá, hogy Garibaldi Szicíliában adót vetett ki az ablakok száma alapján. Október 21-én, a Szárd Királysághoz való csatlakozásról szóló népszavazás napján az egykori katonák, népi elemek által támogatva, hatalmukba kerítették a várost: a szavazóurnákat szétverték, a nemzetőrséget feloszlatták, Viktor Emánuel és Garibaldi képeit a nápolyi királyi pár képeire cserélték. A nemzetőrség egyik tagjának, Antonio Marescának kávézóját megtámadták, a tulajdonost megölték. A helyi liberális polgárság vezető alakjait letartóztatták, az alkotmány kihirdetése előtti rendszer visszaállítását *Te Deum* bemutatójával ünnepelték meg. Másnap, amikor a megyei kormányzó vezetésével olasz csapatok érkeztek a rend helyreállítására, a felkelők 22 foglyukat kivégezték.

1861 nyarán a reakciós felkelések újabb hulláma söpört végig a területen, ismét érintett volt San Marco in Lamis is. Június 2-án egy 50 fős banda tört be a településre, ahol a II. Ferencet éltető lakosság szívesen fogadta őket. A már ismert forgatókönyv szerint zajlottak az események: a nemzetőrséget szétkergették, a szimbólumokat lecserélték. A banditákat a katonaság űzte el két nappal később. Vieste településen valóságos Bourbon-párti csoport működött egy orvos és a pap vezetésével. Ez utóbbi a gyóntatások alkalmával azt mondta a hívőknek, hogy Olaszország királya ki van közösítve, Garibaldi rabló, végül pedig II. Ferenc visszatérését ígérte. Az új rendszer ellenzői a maguk javára fordították a rossz gabonatermés okozta elégedetlenséget is: sokan az egységpárti liberális birtokosokat okolták a gabonaárak emelkedése miatt. Július 26-ról 27-re virradó éjszakán, a helyiek támogatásával, az egykori Bourbon-hadsereg katonája, Luigi Palumbo embereivel betört a településre. Miközben a liberálisok elbarikádozták magukat, a felkelők a Savoia-címert lecserélték a Bourbon-címerre, kiszabadították a foglyokat a börtönből, majd a birtokosok házait kezdték el fosztogatni. Politikai alapon választották ki a célpontokat: a liberálisoknak nem volt kegyelem, a felkelőket támogatók viszont biztonságban érezhették magukat. Június 28-án a felkelők a banditákkal együtt a városházára vonultak, ahol új polgármestert neveztek ki és visszaállították a városi gárdát. Az új vezetés megkísérelte helyreállítani a rendet: elrendelték az éjszakai fosztogatások során elrabolt javak visszaszolgáltatását. Aki nem engedelmeskedett, súlyos büntetést kapott, volt, akit a helyszínen agyonlőttek, mert „II. Ferenc nem akart tolvá-

jokat”. Miután megparancsolták, hogy mutassák be a *Te Deumot*, a banditák – talán a katonaság közeledésének hírére is – Vico felé távoztak, ahol ugyanez a forgatókönyv ismétlődött meg, akárcsak más településeken.

Az események dinamikáját vizsgálva a szerző visszatér a tanulmány elején megfogalmazott kérdéshez: mégiscsak a bourbonista elit konspirációja állhat a háttérben? A római száműzetésben élő II. Ferenc hadügyminisztere, Antonio Ulloa 1861 júniusában tervet készített a királyság visszafoglalására: a Bourbon-hívek keltsenek feszültséget a nép körében álhírek terjesztésével, hogy az támogassa azokat a banditákat a települések elfoglalásakor, akik visszaállítják az alkotmány kihirdetése előtti rendszert, majd a restaurációt a *Te Deum* bemutatójával ünneplik meg. Első látásra úgy tűnhet, hogy mivel a különböző településeken azonos forgatókönyv szerint zajlottak az események, valóban egy központi terv állhatott a háttérben. Ugyanakkor már egy évvel az Ulloa-terv megszületése előtt, 1860 késő nyarán és őszén is hasonló forgatókönyv szerint zajlottak az események, arra pedig nincsenek bizonyítékok, hogy már ekkor létezett volna egy Bourbon-hálózat, amely a Rómából és Gaetából érkező utasításokat hajtotta volna végre.

De mi a helyzet a földkérdéssel? Az egykor kincstári, de a vidéki birtokosok által önkényesen kisajátított földek visszaszerzése állhatott a reakciós felkelések háttérben? Már a korabeli hatóságok különbséget tettek a földkérdés miatt kirobbant tiltakozások és a reakciós megmozdulások között. Az előbbiek nem tették szükségessé a rajtaütéseket, a tömeges kivégzéseket és a hosszadalmas vizsgálatokat, amelyek viszont a reakciós megmozdulások állandó velejárói voltak. A földkérdés miatt kirobbant tiltakozások ugyanis, legalábbis a Capitanata területén, nem jártak együtt Bourbon-párti tüntetésekkel és a liberálisok megtámadásával. A két jelenség oka és célja is eltérő volt, különbözött tehát a dinamikájuk is. A kincstári földek miatt kirobbant tiltakozások a földfoglalásokban, a parcellák újraosztásában, esetleg a határjelzők megrongálásában nyilvánultak meg. A reakciós megmozdulások során pedig sohasem került elő a földkérdés; ha voltak is gazdasági elemek, azok a liberális rendszer adópolitikáját érintették. A reakcióban részt vevők célja annak az intézményrendszernek a felszámolása volt, amely szerintük illegitim módon lépett a Bourbon-uralkodó hagyományos, az egyház által is megszentelt kormányzata helyére.

A hagyományos rendszer visszaállítása a liberális kormányzat helyére általában három fázisban történt meg. A kollektív tiltakozást, vagyis a liberális intézmények – szimbolikus – felszámolását (nemzetország lefegyverzése, az alkotmányos/nemzeti címerek széttörése, az uralkodói képmások cseréje) egy köztes fázis, az erkölcsi és politikai törvények felfüggesztése

(fosztogatások, gyilkosságok) követte, végezetül pedig sor került az 1860. évi változás előtti rendszerhez való gyakorlati visszatérésre (városi gárda újjászervezése a régi parancsnokok vezetésével, a korábbi vezetők és hivatalnokok ismételt pozícióba helyezése). Külön figyelmet érdemel a vallási rituálé, tehát a *Te Deum* elmaradhatatlan bemutatása, ami jól mutatja, hogy a nép számára a politikai legitimitációban milyen óriási fontosságú volt az egyházi tekintély.

Annak a ténynek az aláhúzása, hogy a politikai motivációnak mekkora szerepe volt a Bourbon-párti elit szervezőerejétől független népi legitimizmusban, nem jelenti azt, hogy a felkelőket más okok ne motiválhatták volna. Összetett jelenségről van szó, a különböző okok (a meggazdagodás és a társadalmi rehabilitáció vágyától a bosszúszomjig) az egyes településeken, a helyi viszonyoktól függően keveredhettek is egymással.

A szerző – kétségkívül megalapozottnak tekinthető – végkövetkeztetése, hogy a reakciós megmozdulások számos szereplője egy olyan népi legitimizmus alapján cselekedett, amiben a Bourbon-uralkodó volt az egyház által is szentesített társadalmi, politikai és gazdasági rendszer garanciája. Ez a háttér magyarázza meg az ellenforradalom hívószavának hatékonyságát, és e nélkül a *brigantaggio* sem válhatott volna nagyszabású és kiterjedt jelenséggé.

Alessandro Capone: *Legittimismo popolare e questione demaniale. I repertori della protesta nella Capitanata del 1860–61* (Népi legitimizmus és földkérdés. A tiltakozás módozatai a Capitanata területén 1860–61-ben). In *Meridiana. Rivista di storia e scienze sociali* 84 (2015) 213–235.

Pete László

Mark Twain és az Ezredes – Samuel L. Clemens, Theodore Roosevelt és az új évszázad érkezése

Ez a könyv némileg rendhagyó. Mindenképen az abban az értelemben, ahogyan benne a történelem le van írva, mégpedig az amerikai történelem, bel- és külpolitika egyaránt. Nem a szokásos történelmi fogásokat használja a szerző, noha teli van történelemmel. Sok benne a visszaemlékezés és idézet, az adott korban uralkodó különböző viszonyok a közlekedéstől a ruházkodáson át a technológiai vívmányokig – a történelem csak úgy árad a lapokból. Képet kapunk a tizenkilencedik század közepi amerikai vidékről éppúgy, mint a századvégi robosztus New Yorkról, ahol megszületnek az első felhőkarcolók; Amerikáról, amelyik a polgárháború után a nagy meggazdagodás és lehetőségek hazája (az „aranykorról”, amelyet Twain egyik munkájáról neveznek így), ahol a mezőgazdaságot kezdi háttérbe szorítani az ipar és a városiasodás, ahol a társadalom reagál a megváltozott körülményekre – vagy éppen ellenáll azoknak. Egy kicsit olyan érzése van az embernek, hogy regényt olvas – leginkább Doctorow *Ragtime*-ja jut az olvasó eszébe. Mint egy modern regény, a történet több szálon fut, időben előre és hátra ugrik, persze alapjában folytonosan progresszív. De *Philip McFarland* mindezek ellenére, vagy pont ezekért, komoly historiográfiai könyvet írt meg a tizenkilencedik század második felében és a huszadik század elején megtapasztalható Egyesült Államokról. S remek érzékkel, hogy mindez a szokásosnál is élvezhetőbb legyen és ne csak szakemberek olvassák, személyessé teszi, és két személyt helyez a központba, akik nagyon nagy hatással voltak a tizenkilencedik század utolsó harmadára, illetve a huszadik század első évtizedére.

McFarland könyve tulajdonképpen két életrajz egybefonódása, de a főszereplők miatt nem csak életrajz, hanem politikátörténet, irodalomtörténet és átfogó kortörténet mind egybegyúrva. Az egyikük a sokszor fanyar humoráról ismert író, Tom Sawyer és Huckleberry Finn születőatyja, Samuel L. Clemens alias Mark Twain. A szerző meg is különbözteti Samuel Clemenset, az embert, és az olvasóknak nyújtott publikus arcát, Mark Twaint. Másikuk

az örökmozgó, intellektuális polihisztor és mindig energiával teli Theodore Roosevelt, minden idők egyik legnépszerűbb amerikai elnöke. A két személy kiválasztása nagyon jó döntés volt a szerző részéről, hiszen mindkét férfi kora meghatározó, népszerű egyénisége volt. Mindkettő hatott szélesebben vett környezetére, sőt, azt lehet mondani, hogy jelentősen formálta az amerikai kultúrát. S kettejük párhuzamba, illetve szembe állítása remek platformot kínál a tárgyalt időszak bemutatására. Az időszak pedig fontos, hiszen az Egyesült Államok ezekben az évtizedekben vált világhatalommá. Az egykori brit kolóniákból a tizenkilencedik század végére robusztus és dinamikus, erőteljes ország lett, amelyik a spanyol-amerikai háborúban (1898) aratott fényes sikerével belépett a nagykorúak klubjába, része lett a világ nagyhatalmi elitjének, és ez még csak a kezdet volt.

McFarlandnak persze nem nagyon kell szőnie a történetet, hiszen a mozgalmas időszak két talán legszínesebb és legnépszerűbb embere maguk is aktívan hozták hozzá az eseményekhez és azok interpretálásához. A két történelmi személyiség egyaránt közismert volt, és élvezte az ezzel járó mozgalmas életet. De a századfordulóra jól kirajzolódott a hatalmas különbség is közöttük: míg Roosevelt büszkén hirdette hazája nemzetközi erődemonstrációját és nagyhatalommá válását, addig Twain antiimperialista szerepben ostromozta többek közt Rooseveltet. Noha először Twain is üdvözölte a spanyol-amerikai háborút, amelyet önzetlennek talált hazája részéről, hamar kiábrándult a fülöp-szigeteki harcok miatt. Úgy érezte, hazája elárulta küldetését, s nem felszabadított, de újra leigázott egy 300 év után szabadságra vágyó népet.

A szerző mesélős, de élvezetes stílusban ismerteti meg az olvasót a két főszereplő gyermekkorával és fiatal éveivel. Az egy generációval korábban született és vidéki szegénységben felnövő Twain és a gazdag, urbánus körülmények közt férfivá váló Roosevelt. Twain, aki vidéki szegénységből gazdag világpolgár lett, és aki 1869-es első könyvének (*Innocents Abroad*) megjelenésével – ami a mai napig az egyik legnépszerűbb útikönyv – belépett abba a milióbe, ahová mindig is vágyott. Noha saját könyvkiadó vállalkozása csődbe ment, sikerült visszafizetnie tartozásait, és ismét relatív jólételeben élnie. A másik pólus a gazdag, városi környezetben felnövő Roosevelt, akinek a természet és a Nyugat hatalmas szerelme volt.

Mindketten tapasztalt utazók voltak, mind hazájukban, mind Európában és egyéb tájakon, s ez hatalmas előnyt jelentett a sok szempontból provinciális amerikai társadalomban. Ez a nagyobb világlátás meg is mutatkozott a két férfi műveiben, illetve életfilozófiájában és tetteiben. Bár tény, hogy Twain inkább kijárta az élet iskoláját, míg Rooseveltet társadalmi háttéréből

adódóan dúskált a lehetőségekben – de ki is használta azokat. A fejezetek gyors ütemben váltják egymást, így az olvasó időben és térben egyaránt utazik, míg a szálak össze nem érnek. Sokszor háttér fejezetek szórakoztatják az olvasót. McFarland mesterien szövi egybe a fő narratívát más mini-életrajzokkal, s nem csak a családtagokéval, de olyan egyéb, a kor meghatározó személyiségeivel, mint például Andrew Carnegie, hogy aztán ez a mellékszál vezessen vissza a két életrajz fő tengelyéhez. A viszonylag gyakran előforduló ismétlések nem teszik zavaróvá az olvasást, és nyilvánvalóan szándékos eszköz a szerző részéről. Kétségtávol ezzel akar bizonyos pontokat tudatosítani az olvasóban a szerzőgazó történelem-történetben.

Twain volt az egyik, ha nem a legünnepeltebb irodalmi figura a századfordulón, s ez keveseknek adatott meg a tizenkilencedik századi amerikai írók közül. Twain azon kevés amerikai irodalmi figura közé tartozott, akit még életében utolért a népszerűség. Könyvei hatalmas példányszámban fogytak, mindenki kíváncsi volt a sokszor humoristának elkönyvelt író gondolataira egy-egy témával kapcsolatban. Rooseveltt – az eddigi legfiatalabban elnökké lett ember – sok szempontból reformer volt: hatalmas területeket vont kormányzati ellenőrzés alá, megnyirbálta a leggazdagabb nagyvállalatok jogait, közvetített sztrájk esetén munkaadó és munkavállaló között, rendszeresen tájékoztatta az újságírókat, elindította a Panama-csatorna építését (miután Panamát szuverén állammá segítette), békét közvetített az oroszok és a japánok között azok háborúja után (amiért később Nobel-békedíjat kapott), és még hosszan lehetne sorolni kiemelkedő lépéseit elnöki ideje alatt. Ezek mellett mind a két férfi sokat írt az amerikai múltból: a vadnyugati életstílusról, korábbi amerikai háborúkról, jelentős amerikai közszereplőkről, vagy éppen halhatatlanná vált kitalált figurákról, mint Tom Sawyer és Huckleberry Finn.

A szerző nem kerüli ki a faji kérdést sem, amely függetlenül a Polgárháború (1861–65) utáni emancipációs alkotmány-kiegészítésektől, jelentős változást nem hozott a déli afro-amerikaiak körében. Ezzel kapcsolatban McFarland tesz egy nagyon fontos megállapítást, amelybe rendre beleütközik a mai történelmet olvasó közönség: miszerint kinek mit kellett volna tennie, mondani, írnia stb. egy adott helyzetben, és visszafele nézve a politikai korrektség és felvilágosultság bátyja mögül, általában elmarasztalják a történelmi szereplőket. Elsősorban igaz ez az amerikai kontextusban a faji kérdés esetében. Nos, amikor Rooseveltt vacsorára látta vendégül a színes bőrű Booker T. Washington (amivel egyébként történelmet írt), bizonytalan volt ennek politikai hozadékában. Egy héttel később a Yale Egyetem fennállásának kétszázadik évfordulóján tartott ünnepségen, ahol mindkét nagyság

doktori címmel lett kitüntetve, Roosevelt kikérte Twain véleményét az ügyben. Twain nem a sokak által ma elvárt „felvilágosult” választ adta, hanem inkább „elmarasztalta” az elnököt. McFarland ennek kapcsán helyesen állapítja meg, hogy „ahhoz, hogy Clemenst, Rooseveltet és kortársaikat igazságosan ítéljük meg, nekünk, huszonegyedik századi embereknek – lehetőségeink határáig – bele kell képzelnünk magunkat abba a helyzetbe, amiben ők voltak a huszadik század elején”. (154) Twain nagy utat tett meg a faji kérdésben, hiszen rabszolgatartó államból származott, de idős korára teljesen levetkőzte bármilyen előítéletét, s szégyenteljesnek tartotta az egykori embertelen intézményt. Roosevelttel álláspontja faji kérdésben neveltetéséből és tanulmányaiból eredően alapjában különbözött. Ő inkább az angolszász faj felsőbbrendűségét hirdette, de a néger kérdéshez csak óvatosan viszonyult, és nagy kezdeményezésekre nem futotta tőle.

A faji kérdést nem csak hazai viszonylatban vizsgálja a szerző, hanem külpolitikai téren is. Szomorú képet fest az amerikai atrocitásokról például a Fülöp-szigeteken, ahol a mai mércével nézve elfogadhatatlan emberjogi kihágásokat és háborús bűnöket követtek el az amerikaiak a századfordulón – s ezt a társadalom legnagyobb része természetesnek fogadta el. Mint McFarland emlékeztet, a többi nagyhatalom sem járt el másként, de ez még nem mentesíti a „kivételes” Egyesült Államok hozzáállását a kérdésben. S míg Roosevelttel többnyire belpolitikai megfontolások miatt, de részben saját, a faji hierarchiát hirdető vilásképe miatt gondolta elfogadhatónak ezeket a tetteket, addig Twain olvasótáborának és baráti körének megcsappanásától félve fogta vissza magát annak elítélésében.

McFarland könyvével három legyet üt egy csapásra: bemutat egy-egy életrajzot, egy-egy sok szempontból eltérő, de több ponton egymást metsző pályát, ugyanakkor hiteles és elég kimerítő korrajzot ad az Egyesült Államokról, annak belső és külső viszonyairól és történelméről egy közel 50 éves korszakot ölelve fel. A könyv talán legjobban az Egyesült Államok történelme iránt érdeklődőknek való, akik a századforduló Amerikájáról nem tudnak túl sokat. Ahogy McFarland tárgyilagosan, bár némi keserűséggel megjegyzi, „végezetül még Mark Twain és a kiolthatatlan Roosevelt hírneve is elmúlik”, de az ilyen könyveknek köszönhetően, egy picit tovább él. (427)

Philip McFarland, *Mark Twain and The Colonel. Samuel L. Clemens, Theodore Roosevelt, and the Arrival of a New Century* (Mark Twain és az Ezredes – Samuel L. Clemens, Theodore Roosevelt és az új évszázad érkezése) Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 2012. xv + 499.

Peterecz Zoltán

„Cézár, én nem megyek”

„Cézár, én nem megyek.” – A magyar olvasónak Gyóni Géza halhatatlan versét juttatja eszébe – az italianista irodalomtörténésznek pedig *Federico De Roberto A félelem (La paura)* című elbeszélésének kulcsmondatát: „Hadnagy úr, én nem megyek” – *Ercole Ongaro Nemet mondani a Nagy Háborúra 1915–1918 (No alla Grande guerra 1915–1918)* című könyve.

A mai olvasót főleg az döbbeneti meg, milyen kevesen „mondtak nemet” a globális mézszárlásra azokhoz képest, akik felpántlikázva, zenével-énekszóval, vidáman, lelkesen indultak ölni és meghalni a világtörténelem addigi legnagyobb és legértelmetlenebb háborújába. De azért voltak ilyen nemet mondók. Olaszországban is. Nekik állít emléket a Lodi-beli Jelenkori és Ellenállási Történelmi Intézet igazgatója. Nem csupán jól időzített mementó ez az első apokalipsziszről való centenáriumi megemlékezések sodrában, publikációk áradatában, hanem kései igazságszolgáltatás és jóvátétel is, rehabilitálása azoknak, akiket pacifista magatartásuk miatt gyávának bélyegeztek, hazaárulóként ítélték el. Pedig ha mindenki úgy tett volna, mint ők, ha minden behívott megtagadta volna a parancsot, akkor tízmillió ember szerte a világon nem halt volna meg feleslegesen. A kezdetben semleges Olaszország belépése a háborúba irredenta jelszavakkal, ám, a történész szóhasználatával, „imperialista” szándékokkal (9–13. o.), továbbá az, hogy a szerző adatai szerint a katonákra lesújtó eljárások, ítéletek és kivégzések számát tekintve „egyetlen nyugati országban sem érte el a büntető bírászkodás az elnyomásnak és az önkényességnek olyan fokát, mint Olaszországban” (26–27. o.), végül az elesettek rémítő száma („több mint 570 000 megölt olasz katona, amihez hozzá kell adni a fogságban meghalt 57 000 embert és a 60 000 eltüntet” – 275. o.) a háborús beavatkozást különösen tragikussá és gyűlöletessé tette az olasz nép számára. Figyelembe véve, hogy az irodalmár „gyujtogató, csóvás emberek” – elsősorban Gabriele D’Annunzio – szerepét az „interventismo”-ban a szerző is milyen fontosnak, meghatározónak ítéli (99. o.), meglehetősen érthetetlen az irodalmi és művészi pacifizmus mellőzése művében.

Ongaro a politikára koncentrált, kiváltképp három irányzatra: a szocialistákra, az anarchistákra és a katolikusokra. Kimutatja, hogy egyik sem volt egységes a háborúellenességben. Leginkább (az „abszolút semlegesség” jegyében) talán az Olasz Szocialista Párt ítélte el „Európa hatalmas emberi mézárszékké válását” (90., 135. o.), de neki is el kellett szenvednie – és kizárással megtorolnia – a napilapját, az *Avanti!*-t szerkesztő Benito Mussolini (a későbbi fasiszta diktátor) „interventismo”-ját (94–95. o.). Szerencsétlennek bizonyultak a párt egynémely jelmondatai is: a „Se nem csatlakozni, se nem szabotálni”, így Ongaro, „gyengének bizonyult és a pártot kivárásos helyzetbe hozta és azzal fenyegette, hogy szemlélője marad az eseményeknek” (132. o.). A „Le a házával, le a háborúval, le Olaszországgal, le a hadsereggel!” (144. o.) igencsak ellenszenves lehetett a Risorgimento szabadságharcában pár évtizeddel ezelőtt egyesült nemzetállam polgárainak, s „öngól” is volt a nacionalista vérontást a hazafisággal azonosítani. Nem voltak szerencsésebbek a „Hazátlanok” aláírással ellátott röplapok sem, melyeket anarchisták osztogattak (181. o.), belső harcban az „interventista anarchistákkal” (170. o.), merthogy ilyenek is akadtak. Szocialisták és anarchisták gyakran „összhangban” tüntettek (183. o.) és tekintettek reménykedve az orosz forradalmárok példájára (161., 184. o.).

A katolikus pacifisták egészen másra figyeltek. Nekik óriási ösztönzést és intézményes támaszt jelentett XV. Benedek pápa békepártisága, aki a leghatározottabban és a legvilágosabban „fölsleges mézárslásnak” (inutile strage) minősítette a világháborút (198–199. o.) s akit „sok tábornok hangosan átkozott”, békeszózatát Luigi Cadorna, a kegyetlenségéről hírhedt főparancsnok „a hadsereg hátbadöfésének” aposztrofálta, a kormány pedig „az ellenség üzeneteivel” rokonította, (200–201. o.), pásztorleveleket cenzúrázva (206. o.). Ugyanakkor az egyházat megosztotta, meggyengítette, semlegességét „feltételelessé” és felemássá tette hagyományos kötődése az „Istentől rendelt” államhatalomhoz, engedelmessége „Cézárnak” (82–90., 187–190. o.)

Miközben a frontkatonák gyakran öncsonkítással, szökéssel, „háborús neurózissal”, frontbarátkozással (fraternizzazione), a hátszágban maradtak – nők is – tüntetésekkel („Le a háborúval! A férjeinket akarjuk!”) és protest-dalokkal („Átkozott légy, Gorizia!”) válaszoltak a „fölsleges mézárslársra” (211–274. o.), legbátrabbak a magányos egyének voltak: a „Ne ölj!” parancsolatára lelkiismereti szolgálatmegtagadók, az emberszeretők, a humanizmus, az erkölcsiség, az erőszakmentesség elkötelezettjei. Ettore Archinti szobrász, aki „nem volt hajlandó parancsra emberre löni” s akit a hadbíró is „könnyek között” ítélte el (106–111. o.); a tolsztojánus Luigi Lue;

a háborút „kollektív bűnként, a normális embert bűnözővé torzító törvénytelen emberölésként” visszautasító Amleto Monteverdi; Giovanni Gagliardi („Én nem fogok ölni!”); Alberto Long adventista lelképásztor; Remigio Cuminetti Jehova tanúja („Isten azt mondja nekem a Szentlélek által, hogy szeressem, ne gyűlöljem felebarátomat”), aki végül szanitécként tüntette ki magát bátorságával, önfeláldozásával; Guido Plavan („Isten azt parancsolta, hogy ne öljünk”); a „Dezertőr” címkét büszkén vállaló, antimilitarista eszméit külön füzetben hirdető Ugo Fedeli... (103–132. o.) Nem a halomra gyilkolt harcosok, a hősi halottnak kikiáltott szerencsétlen áldozatok, hanem ők voltak a Nagy Háború igazi hősei.

Ercole Ongaro: *No alla Grande guerra 1915–1918* (Nemet mondani a Nagy Háborúra 1915–1918), I libri di Emil, Bologna, 2015, 303 o.

Madarász Imre

A párbeszéd politikája – Casaroli keleti politikája*

2008-ban jelent meg Bolognában a Società Editrice il Mulino gondozásában *Giovanni Barberininek*, a Perugiai Egyetem egyház- és kánonjog professzorának szóban forgó könyve, amely forráskiadvány. A dokumentumkötet a Modenai Egyetem történész professzora, *Alberto Melloni* szerkesztésében megjelenő *Santa Sede e politica nel Novecento* sorozat 7. köteteként látott napvilágot. Könyvében Barberini az *Ostpolitik*kal, azaz a római Apostoli Szentszék és a II. világháborút követően a szovjet befolyásnak köszönhetően kommunista blokkba került közép- és kelet-európai államok viszonyával foglalkozik. Az Agostino Casaroli (†1998) szentszéki diplomata, vatikáni helyettes államtitkár, a Rendkívüli Egyházi Ügyek Szent Kongregációjának helyettes titkárának nevével fémjelzett *Ostpolitik* bemutatása került itt a középpontba, a néhai olasz klerikus hagyatékának vizsgálatát követően.

A kötet egyszerre tekinthető egyháztörténeti, valamint diplomáciatörténeti forráskiadványnak, melyben a szerző a Casaroli nevével egygyé forró s az 1960-as évekre kiterő, XXIII. János pápa (1958–1963) pontifikátusától megjelenő szentszéki diplomáciai magatartásba enged betekinteni. Az erősen antikommunista XII. Pius pápa (1939–1958) idejében meglévő kitartás és ellenállás politikáját fokozatosan váltotta fel XXIII. János és VI. Pál (1963–1978) pápasága alatt a kitartás és *párbeszéd politikája*. Ennek keretében diplomáciai küldetések során járta be az akkori keleti blokk országait Mons. Casaroli, akit később II. János Pál pápa (1978–2005) emelt a Római Szent Egyház Bíborosi Kollégiumának tagjai közé 1979-ben, s ekként szolgált a pápa mellett pályája csúcán bíboros államtitkárként 1990 decemberéig. Az *Ostpolitik*nak Casaroli szemszögéből való folyásáról a kutató és az érdeklődő olvasó egyaránt tájékozódhatott már a néhai kardinálisnak 2001-ben magyar nyelven is megjelent emlékirataiból¹.

Az említett emlékirathoz hasonlóan Barberini könyvének előszavát (*Prefazione*; VII–IX. old.) is a szintén szentszéki diplomata múlttal rendelkező,

* Készült az MTA-PPKE „Lendület” Egyháztörténeti Kutatócsoport keretén belül.

¹ Agostino Casaroli: *A türelem vértanúsága. A Szentszék és a kommunista államok (1963–1989)*. Budapest 2001.

2000-ben a Keleti Egyházak Szent Kongregációjának prefektusaként nyugállományba vonuló Achille Silvestrini (*1923) bíboros jegyzi, aki Agostino Casaroli egyik nagy tisztelőjeként is ismeretes.

Az előszót követi egy Barberini által írt bevezető (1–18. old.: *L'Apertura politico-diplomatica della Santa Sede All'Europa dell'Est*), mely az Apostoli Szentszéknek Közép- és Kelet-Európa államai felé kialakuló politika-diplomáciai nyitányát tárja az olvasó elé, megemlítve Casarolinak a 60-as években megkezdődő *Ostpolitik*-szellemben megvalósult útjait és tárgyalásait; vázolja nagyvonalakban a két nagyhatalmi politikai tömb szembenállásának korabeli valóságát is. A bevezető rövid jelzőmagyarázattal és köszönetnyilvánítással (18. old.) zárul.

Ezt követi a könyv talán legérdekesebbnek tekinthető része. Az úgy nevezett dokumentumközlő rész. Ez is összetett azonban. Hét fejezet követi egymást, melyek a keleti blokk országainként taglalja az *Ostpolitik*ot. Az egyes fejezetek is két részből állnak, egy bevezetőből, melyet minden esetben az illető állammal összefüggésben közreadott források követnek. Ez a könyvfelosztás nagyban leegyszerűsíti a kutató dolgát a kutatás tekintetében, hiszen országonként tudja áttekinteni a közölt kútfőket s az olasz professzornak az azok elé írt bevezetőit.

Az első fejezet (*I negoziati e l'accordo con il Governo ungherese*) a Magyarországgal kapcsolatos forrásokat (27 darab) fogja össze (19–215. old.). Bevezetőjében (19–21. old.) röviden szó esik Mindszenty József (†1975) helyzetéről és az állammal való párbeszéd kezdetéről, majd az introdukció végén a szentszéki-magyar tárgyalások kronológiája tekinthető át, egészen Mindszenty hercegprímás 1971-es emigrációba vonulásáig (Hasonló időrendi áttekintések találhatóak a további csehszlovák, jugoszláv és lengyel fejezetekben is.).

A második fejezet (*I negoziati e l'accordo con il Governo cecoslovacco*) az Apostoli Szentszéknek, s az azt képviselő Casarolinak a csehszlovák kormányzattal folytatott diplomáciai tevékenységét taglalja (217 – 404. o.). Különbségekkel természetesen, de Mindszentyvel némi hasonlóságot is mutatva többek között Beran (†1969) cseh prímás helyzete is kérdéseket vetett fel a felek között. A magyar fejezethez hasonlóan a bevezetőt (217–219. o.) a Csehszlovákiával összefüggő dokumentumok közlése követi (37 darab).

A délszláv államszövetséggel, Jugoszláviával foglalkozó harmadik fejezet (*Le trattative e l'accordo della Santa Sede con il Governo jugoslavo*) is ezt a felosztást követi (405–406. o. a bevezető, dokumentumokkal 405–546. o.). A katolikusok a szerbközpontú szövetségi népköztársaságban más és más

helyzetben voltak, már csak lélekszámukat tekintve is az egyes alkotó államokban, így a Katolikus Egyház mögött álló lakosság száma is különbözött; noha persze ez nem jelenthetett könnyebbséget a tagállamok többségi felekezeteinek (példának okáért, míg Horvátország lakosságának jelentős többsége római katolikus, addig Szerbiáé szinte kizárólag ortodox volt.). Jugoszláviával összefüggésben 41 dokumentumot vonultat fel az olasz tudós.

A következő fejezet a Lengyelországhoz (*Le relazioni della Santa Sede con l'episcopato e con il Governo polacco*) kapcsolódó dokumentumokat (38 darab) taglalja (548–701. old.), a fejezeti introdukciót (548–549. old.) követően. Azzal a Lengyelországgal kapcsolatosakat, amelyben a legkevésbé tudott népszerűvé válni a marxista-leninista ideológia, noha a diktatúra itt is kiépült. A Wyszyński (†1981) és Wojtyła vezette egyház azonban korlátok között, de sikerrel őrizte meg pozícióját a lengyel társadalomban.

A soron következő (*La Santa Sede fra Repubblica Federale Tedesca e Repubblica Democratica Tedesca*) fejezetben (703–760. old.) a két Németországgal való kapcsolat milyenségére találunk kútfőket (15 darab) a rövid bevezetés (703.) után. Az ezt követő hatodik fejezet (*La visita di mons. Casaroli in Bulgaria*; 761–782. old.) pedig kizárólag Casarolinak a zsvikovi elnyomás alatti egyházak és vallási csoportok Bulgáriájában tett látogatását mutatja be az olasz szerző által közölt dokumentumban, melyre 1976. november 3. és 10. között került sor.

Az utolsó, azaz hetedik fejezet a nagy keleti birodalommal, a Szovjetunióval való kapcsolatra helyezi a hangsúlyt (*I rapporti della Santa Sede con l'Unione Sovietica*; 783–866. old.). A fejezet bevezetőjében (783–784. old.) szó esik a közismert pápai közvetítésről az 1962-es kubai rakétaválságban az amerikai elnök és a szovjet első titkár között. Ennek szerencsés kimenetele is hozzájárulhatott, hogy ellentétben XII. Piuszsal, a hrucsovi Szovjetunó XXIII. János irányában diplomáciai szinten békésebb arcát mutatta, noha ideológiai antiklerikalizmusából engedni nem igen akart – igaz természetesen az is, hogy a Szovjetunióban nem a katolikusok tették ki a lakosság tetemes részét, ellenben a kommunista ideológia centruma ott volt. Barberini professzor 18 forrást ad közre a Szovjetunió viszonylatában.

Mindezen *caputok*at egy áttekintő index zárja, felsorolva országonkénti fejezetsorrendben a kötetben található dokumentumokat (*Indice dei documenti*; 869–881. old.), kezdve Magyarországgal, s zárva a szovjet impériummal.

A 470. és 471. oldalak közé beékelve tizenkét oldalon tíz darab archív fénykép is helyt kapott, melyek elsősorban Mons. Casaroli működését örö-

kítik meg. Továbbá itt három forrásszöveg fotója is látható.

A közölt források túlnyomórészt olasz nyelvűek és őrzési helyüket tekintve a Pármai Állami Levéltárban találhatóak. Pontosabban pedig az ebben a levéltárban „otthonra” lelt Agostino Casaroli Archívumban leleddzenek, melyekből Giovanni Barberini professzor publikálta a kötetbe kerülteket. Ezek között egyaránt előfordulnak XII. Piusz, XXIII. János, VI. Pál és II. János Pál idejéből datált iratok. Minden bizonnyal az *Ostpolitik* mibenlétének minél alaposabb megismertetése vezérelte a szerzőt ezen dokumentumkötet összeállításában. A korabeli világban zajló események ismerete mellett igyekszik a római Apostoli Szentszék diplomáciai mozgásterének alakulását a források fényében az olvasó elé tárni. Olasz és más nemzet kutatói is haszonnal forgathatja a kötet lapjait. Az egykori keleti blokk egyház- és diplomáciatörténet iránt érdeklődő olvasói számára a történeti, kutatói szempontokon túl azért lehet érdekes a kötet, mert egy úgymond nyugati szerző vizsgálta térségünk történetét, s az ő szemüvegén keresztül láttatja s válogatta a kötetbe a dokumentumokat. Egy a demokratikus és kapitalista nyugaton felnőtt, felnövő érdeklődő számára pedig pont az ellenkező okból lehet érdekes, mivel így bővítheti a múlt rendszerben, a diktatórikus és kommunista vezetésű keleti blokkban történekekkel kapcsolatos ismereteit.

Giovanni Barberini: *La politica del dialogo. Le Carte Casaroli sull'Ostpolitik Vaticana* (A párbeszéd politikája – Casaroli keleti politikája) Società Editrice il Mulino, Bologna 2008. 882 o.

Sági György

Korai kapcsolat az Osztrák–Magyar Monarchia és Kína között – A Zichy-testvérek Kelet-Ázsiában

A cikk *Martin Slobodník* sinológus és tibetológus nevéhez kötődik. A szerző az egyetemi tanulmányai alatt észak-ázsiai, illetve kelet-ázsiai kultúrát és nyelveket, valamint kínai kultúrát tanult. Ma a szlovákiai Comenius Egyetem észak-ázsiai tanulmányok tanszékének professzora. Kutatási területe a kínai–tibeti kapcsolatok, Kína politikája és vallása, és a csehszlovák–kínai kapcsolatok az 1950–60-as években.¹

A cikk középpontjában Zichy József és öccse, Ágost ázsiai utazása áll. A testvérpár 1875 és 1876 között több hónapot töltött el Észak-Ázsiában. A cikk újdonsága, hogy a napvilágra került Zichy József-naplót² is felhasználja. A napló azért értékes információforrás, mert a gróf csupán a saját élményeit akarta megörökíteni, vagyis őszintén, és szabadon papírra vethette a gondolatait és a tapasztalatait. A cikk különös hangsúlyt fektet Kína ábrázolására, valamint az ázsiai emberekre. Kitér a történelmi összefüggésekre, és az Osztrák–Magyar Monarchia valamint Kína közötti történelmi kapcsolatokra is.

Martin Slobodník tanulmánya 2013-ban jelent meg Wiesbadenben a Harrasowitz Verlag gondozásában a Talking Literature sorozatban. A kiadó akadémiai folyóiratokat és könyveket jelentet meg. Ebből adódóan a célközönség a szűk tudományos közeg.

A cikk szerkezete logikusan, világosan felépített. A bevezetésében gróf Zichy József (1841–1944) életéről kapunk információkat. Híres arisztokrata család tagja volt, az osztrák-magyar közigazgatásban kiemelkedő posztokat töltött be. A szerző vázlatos képet ad a Zichy-testvérek által vezetett 1875–1876-es ázsiai expedíció céljairól, körülményeiről, útítársakról és az utazásról. Zichy József a testvérével, Zichy Ágosttal (1852–1925) tízhónapos utazást tervezett Ázsiában. Egyiptomból Dél-Ázsiába mentek, utána Jáva szigetére, majd Japánba, Kínába, átkeltek a Góbi-sivatagon, majd Irkutzk felé vonattal utaztak, és végül Szibérián keresztül indultak vissza Európába.

---

1 A recenzió a Pallas Athéné Geopolitikai Alapítvány támogatásával készült.

2 *Diary of Count József Zichy from the Journey to East Asia in the Years 1875–1876.*

A XIX. századi osztrák–magyar, illetve kínai kapcsolatokat két szakaszra bontja a szerző. Az első szakasz, a nyugati hatalmak gyarmatosításának időszaka Ázsiában. Bár ebből a Monarchia kimaradt, de kereskedelmi megállapodásokkal kiváltságokat sikerült kieszközölnie Kínában. A diplomáciai kapcsolat felvétele az Osztrák–Magyar Monarchia és Kína, Japán, és Sziám között az 1868–1871 közötti „Ostasiatische Expedition” nevű műveletnek volt köszönhető.

A történelmi kapcsolat második szakasza Frigyes főherceg expedíciójával vette kezdetét 1874–1876-ban. Ekkor már az osztrák–magyar kormány kezdeményezte az ázsiai utakat. Megjelent az újfajta utazó is, aki saját zsebre, vagy kalandvágyból indult el Ázsia felé. Szorosabbá váltak a kereskedelmi kapcsolatok a Monarchia és Kína, valamint Japán között, amelynek eredményeként a gazdasági kapcsolatok fejlődtek. A virágzó együttműködést alátámasztja, hogy Bécsben, a Keleti Akadémián hangsúlyt kapott a kínai nyelv oktatása.

A szerző sorba veszi az Ázsiába utazók foglalkozását, nemzetiségét, úti célját, és utazásuk eredményét. Slobodník felhívja a figyelmet azokra a motívumokra, amelyek az utazásokat szervezték. Néhányan az ősi gyökereket igyekeztek felkutatni, míg mások magáncélból utaztak, vagy tudományos indíttatásból keltek útra.

Az elsők között utazott Xantus János a Magyar Kulturális Minisztérium megbízásából. A feladata művészi munkák gyűjtése volt Észak-Ázsiában. A megvásárolt tárgyak később a Magyar Nemzeti Múzeum és Iparművészeti Múzeum gyűjteményét gyarapították.

1872–1873-ban Filip Coburg, és öccse August, valamint a cseh botanikus, Jindřich Vávra keltek útra. Ellátogattak Szingapúrba, Japánba, Kínába és Indiába. Az útjukról sem fotó sem írásbeli beszámoló nincsen.

1877-ben osztrák gőzhajóval indult el Észak-Ázsiába gróf Széchenyi Béla földrajztudós kutatócsoportjával (Lóczy Lajos földrajztudós, Gustav Kreitner térképész, Gábor Bálint nyelvész). Ellátogattak Tibetbe, Jávára, Hongkongba, és Szingapúrba. 1878 nyarán Gustav Kreitner és gróf Széchenyi Béla Japánba utaztak. Az expedíciójuk legértékesebb eredménye a Góbi-sivatag keletkezésének megfejtése, illetve a donhuangi barlangtemplomok felfedezése volt, valamint útjukról gazdag néprajzi gyűjteménnyel tértek haza.

Gróf Zichy Jenő célja a magyar nemzet eredetének megtalálása, az anyaország felderítése volt. Ezért 1895 és 1898 között három expedíciót vezetett a kaukázusi régióban. A Volga mellett utazott, majd a Bajkál-tó környékén,

és a Góbi-sivatagban, ahonnan Pekingbe indult. 1901-ben Budapesten mutatták be az összegyűjtött anyagait a nagyközönségnek.

1896-ban Cholnoky Jenő kelt útra Lóczy Lajos javaslatára Kínába. Az expedíció sikeres volt, hiszen Cholnoky elkészítette a vízrajzát a Huang He (Sárga-folyó) és Chang Jiang (Jangce-folyó) deltáinak, felfedezett egy hatalmas lávamezőt Mandzsúriában. Ezenkívül értékes néprajzi anyagot gyűjtött.

Hopp Ferenc 1882 és 1914 között Kínában és Japánban utazott. Nem volt tudományos célja, de útvjáról ásványkincsekkel és drágakövekkel, műalkotásokkal bőségesen megrakodva tért haza.

A cikk további része gróf Zichy József és öccse Ágost 1875–1876-os ázsiai expedíciójával foglalkozik. Az utazás lehetőségét Kínába, ahogy a korszak többi kínai expedíciójának háttérét is, a nyugati hatalmak ázsiai befolyása teremtette meg. Az ópiumháborúk során legyőzött Csing–dinasztia kénytelen volt elfogadni a Nyugat feltételeit (Nanking, 1842; Tianjin 1858, Peking 1900), és eleget tenni a győztesek igényeinek.

Zichy József az ázsiai útja alatt szerzett benyomásairól, élményeiről, tapasztalatairól naplót vezetett. A gróf a naplója elején leszögezi, hogy az írását magáncélra szánja, nem a nyilvánosságnak, így írásának nem kell megfelelnie a közvélemény elvárásainak, vagy az uralkodó elit véleményének. Vagyis ebből a szempontból Zichy József naplója hiteles információforrásnak tekinthető. (Zichi naplóját nem adja közre a cikk, csak utal rá, illetve idéz belőle.)

Zichy keleti tartózkodása vacsorák sorozata európai és amerikai üzletemberek, diplomaták társaságában. Az utazó gróf éles kritikát fogalmaz meg az európai gyarmatosítókkal kapcsolatban, mikor tudomására jut, hogy Pekingben 1860-ban a nyári palotát a francia-angol hadsereg lerombolta.

Zichy Ágost munkájában két motívum vonul végig: a tisztaság és a nők. Összehasonlítja a kínaiakat és japánokat, illetve országait a higiénia szempontjából, kitér az öltözködésre, a mindennapokra. A tiszta, rendezett Japántól lenyűgözve érzik magukat a Zichy testvérek, ezzel párhuzamosan válik negatívabbá Kína megítélése. A tetőpontot Peking jelenti, ahol sár, ürülék, iszap, piszok keveredik mindenütt az utcákon.

Martin Slobodník a cikket azzal zárja, hogy az ázsiai utazók útleírásai közvetlen tapasztalatokról számolnak be, így első kézből juthatunk hozzá információkhoz, nem pedig az orientalista diskurzuson keresztül.

Összességében a szerző cikke tárgyilagos, könnyen érthető, olvasható. Hasznos, hogy a lábjegyzetben feltünteti, milyen könyveket ajánl arra a célra, ha az olvasó jobban el szeretne mélyülni a cikk témájának egy-egy kis szeletében. Valamint a cikk ízelítő abból, hogy egy történésznek milyen hasznos elsődleges forrás lehet egy útinapló felhasználása a munkájához.

Martin Slobodník: *Early Contacts Between the Austro-Hungarian Empire and China: The Zichy Brothers in East Asia* (Korai kapcsolat az Osztrák–Magyar Monarchia és Kína között. A Zichy testvérek Kelet-Ázsiában, 1875–1876) In: *Essays on Chinese and Biblical Writings and Their Interaction*, ed. by Raoul D. Findeisen and Martin Slobodník, eds.: *Talking Literature*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 103–123. o.

Gergely Aletta

„A hitem megtartó erő a legkétségbeejtőbb helyzetben...” A katolikus egyház és a kommunizmus Kelet-Közép- Európában és a Szovjetunióban

Mindszenty József bíborosnak, Magyarország utolsó hercegprímásának 1946 májusában elmondott szavai – „*A hitem megtartó erő a legkétségbeejtőbb helyzetben...*” – tömör és velős összefoglalását adják annak a helyzetállásnak, amely az 1945 és 1990 között szovjet befolyás alá került államok papságát, szerzeteseit és híveit jellemezte a kommunizmus évtizedeiben. Ennek a példaértékű kitartásnak és elvhűségnek állít emléket az a könyv, amelyet 2016. április 21-én, teltházas rendezvény keretében mutattak be Rómában, a Pápai Gergely Egyetemen (Università Pontificia Gregoriana). A *La Chiesa Cattolica e il comunismo in Europa Centro-Orientale e in Unione Sovietica* címet viselő, csaknem 800 oldalas kötet eredetileg egyháztörténeti tankönyvnek készült, amint azt a felépítési is érzékelteti.

A tanulmánykötet vitathatatlanul sokrétűbb, mint a többnyire statisztikai adatokra, pusztá tényekre szorító tankönyvek. Ezt már az is sejtetni engedí, hogy a tanulmányok sorát *Miloslav Vlk* bíboros előszava (9–12. o.) nyitja, aki a szocialista éráat követően, 1991–2000 között Prága érseke volt. Vlk, nagyon helyesen, úgy véli, hogy a könyv – amely a kommunizmus bukása után éppen 25 évvel készült el – nemcsak tudományos mű, hanem egyúttal a katolikus egyház üldöztetésének és tagjai hősi helyzetállásának története, melynek a rendelkezésre álló dokumentumok és az események átélőinek emlékei egyaránt forrásai. A bíboros hangsúlyozza, hogy a szovjet mintára szerveződő kommunizmus mellett a német nácizmus is korlátozta az alapvető emberi jogokat és a szabadságot. Az 1945 után Kelet-Közép-Európa térségében is hatalomra került kommunista rendszer az egyházat első számú ellenségének tekintette, ezért minden téren korlátozni igyekezett a tevékenységét, amit legkevésbé Lengyelország, Magyarország és a Német Demokratikus Köztársaság (NDK) esetében sikerült véghez vinnie.

A kötet két nagy egységet foglal magában, amelyek közül az első, terjedelmesebb fejezet a II. világháborút követően, 1945 után szovjet befolyás alá került országok katolikus egyházainak helyzetét taglalja, a második, jóval rövidebb rész pedig az egykori Szovjetunió tagállamaira koncentrál. Ezeket megelőzően a kötet szerkesztője, *Jan Mikrut*, a Gregoriana Egyetem tanára rövid bevezetőben (13–25. o.) vázolja fel azokat a történelmi eseményeket, amelyek a szocialista tömb kialakulásához vezettek. A szerkesztő meglátása szerint az egyház azért jelentett szálkát a kommunista kormányok szemében, mert a kommunizmus saját magát, azaz a marxista-leninista ideológiát kívánta vallássá tenni.

A könyvben tárgyalt államok egyháztörténeti szempontból is két csoportra oszthatóak – szovjet befolyás alá került országokra és a Szovjetunió tagállamaira –, ahogyan azt a kötet felosztása is mutatja. Az első csoportban Albánia, Bulgária, Csehszlovákia (Csehország és Szlovákia), Jugoszlávia (Bosznia-Hercegovina, Horvátország, és Szlovénia) Kelet-Németország, Lengyelország, Magyarország és Románia kapott helyet, a másodikban pedig az ázsiai köztársaságok (Kirgizisztán, Üzbegisztán, Tadzsisztán), a Baltikum (Észtország, Lettország, Litvánia), Belorusszia, a Kaukázus, Kazahsztán, Moldávia és Ukrajna került terítékre. A sokszínű palettán való eligazodást segíti, hogy a tanulmányok többnyire azonos felépítésűek, feltehetően előre megadott szempontok alapján készültek el. Ezenkívül segítséget nyújt az olvasóknak a kötet végén található személy- és helységnév-mutató (767–797. o.).

Tankönyvről lévén szó, a szerzők hangsúlyt fektettek a katolikus egyház helyzetének történelmi keretbe ágyazására, bemutatva a kommunista kormányok hatalomra kerülésének körülményeit. A Szovjetunió tagállamaiban a rezsim adott volt, Kelet-Közép-Európában azonban ki kellett építeni a szocialista berendezkedést, ami az országok mindegyikében 1945 és 1948 között ment végbe. A katolikus egyház likvidálására irányuló kísérletek hasonló tendenciát mutattak a kelet-közép-európai országok és a Szovjetunióba integrált államok esetében egyaránt. A kommunista kormányok mindenütt a rezsim ellenségeivé nyilvánították az egyházat és tagjait, majd megkezdték a katolikus intézmények, egyesületek, könyv- és folyóiratterjesztő kiadók felszámolását, valamint a földreform ürügyén zár alá vették az egyházi javadalmakat is. Ezen túl a kommunizmus – amely saját szellemében kívánta nevelni az ifjúságot – különös gondot fordított a hitoktatás korlátozására. A katolikus sajtóorgánumok jelentős része tiltólistára került, és az egyházi rádióadásokat is betiltották, elvágva ezzel az egyház által biztosított tömegkommunikációs csatornákat. A miséket rendszeresen látogató híveket ugyancsak megfigyelésnek vetették alá.

A kommunista kormányoknak volt még egy fegyverük, amelyre e kötet megjelenése előtt kevésbé helyezett hangsúlyt a történetírás. Ez pedig a vallási színezetű – de valójában a kormányoknak alárendelt – szervezetek létrehozása volt, amelyek a papok egy részében azt a látszatot keltették, hogy ezek tagjaiként tovább folytathatják a korábbi munkájukat. Ez természetesen korántsem volt így, hiszen az ilyen szervezetekbe belépő papokat – bizonyos privilégiumok fejében – a materialista tanok elismerésére kényszerítették, ami maga után vonta a Szentszék és a papság többi részének ellenzését. A kormányok hasonló módon próbálkoztak úgynevezett „állami papnevelő intézetek” létrehozásával is, amelyek a politikai elit által meghatározott tananyag alapján, azaz főként a marxista-leninista tanok mentén képezték a leendő papokat. Az ilyen képzésben részesült kispapokat az egyház nyilvánvalóan nem ismerte el, és nem engedélyezte számukra a papi hivatás gyakorlását. Ezekben az évtizedekben sokan döntöttek úgy, hogy külföldre, titokban készülnek fel a papi hivatásra.

A Szovjetunióba integrált államok voltaképpen két alkalommal szenvedték el a szovjet megszállást, és ezzel együtt az egyház üldözését is. Ezekben az országokban a kommunista rezsimit már a két világháború közötti időszakban, illetve a Molotov-Ribbentrop paktum aláírását (1939) követően bevezették, ami az egyház számára ugyanolyan következményekkel járt, mint a II. világháború utáni szovjetizálás. Számukra a Szovjetunió német okkupációja (1941–1944) csaknem fellélegzést jelentett, mert noha a náciizmus is antiklerikális volt, a katolikus egyházat tekintve olyan mértékű üldöztetés közel sem jellemezte ezt az időszakot, mint a szovjet uralom évtizedeit. A náci birodalom a zsidók likvidálását tűzte ki célul, de nem annyira vallási felekezetként, mintsem fajként kezelte és üldözte őket.

Ezek azok az irányvonalak, amelyek a kötetben szereplő tanulmányok mindegyikében felbukkannak. Az események nagyjából időben is egyezést mutatnak az egyes területeken. A katolikus egyház helyzete a sztálinizmus idején (1945–1953) volt a legnehezebb, ezek voltak az üldöztetés évei. Nagyjából a II. vatikáni zsinat (1962–1965) kezdetéig tartott az az időszak, amikor a kormányok az említett ál-vallási szervezetek és szemináriumok, illetve az úgynevezett „nemzeti egyházak” létrehozásával próbálkoztak. A II. vatikáni zsinat vitathatatlanul elindította az enyhülés folyamatát, amelyen az Agostino Casaroli bíboros nevéhez fűződő vatikáni keleti politika („ostpolitik”, eredetileg Willy Brandt német kancellár politikája, amely a keleti blokk országaival való kapcsolatfelvételt célozta – H. P.) sokat lendített. Casaroli igyekezett a keleti blokk országaiban feltérképezni az egyház körülményeit, és elősegíteni az államok és az egyház közeledését. A térség egyik

államából, Lengyelországból származó II. János Pál pápasága is javított a helyzeten, amelynek normalizálódása a rendszerváltozást (1989–1990) követően ment végbe.

A közös momentumok mellett a szerzők természetesen jelentős szerepet szánnak az általuk bemutatott állam – mely többnyire a szülőhazájuk – sajátosságainak. A könyv először a kelet-közép-európai államokat veszi sorra.

Az 1939-ben olasz, majd 1943-ban német megszállás alá került *Albániában* (szerző: *Joseph Ritho Mwaniki*, 27–62. o.) a kommunista berendezkedést az antifasisztákat tömörítő Demokratikus Front nevű párt vezetője, Enver Hoxha építette ki. Hoxha egyetértett azzal a marx-lenini tannal, miszerint a vallás és a kommunizmus mind elméletben, mind gyakorlati síkon összeegyeztethetetlenek, így az egyházi személyeket számos atrocitás érte. Hoxha kísérletet tett arra is, hogy egy Rómától független, a kormány szolgálatában álló nemzeti egyházat hozzon létre. A püspökök ezt visszatartózták még a letartóztatásuk, és halálra kínzásuk árán is. Albánia specifikumának tekinthető a „Kulturális Forradalom” nevű mozgalom, amely arra irányult, hogy megsemmisítsen minden olyan kultúrát, ami nem kapcsolódik a marxista-leninista eszmékhez. Ennek érdekében Hoxha olyan ünnepeket is eltörölt, mint a karácsony vagy a húsvét, s helyettük nemzeti ünnepeket vezetett be. Célja ezzel az ateizmus vallássá tétele volt.

A hatalomátvétel módját tekintve hasonló volt a helyzet *Jugoszláviában* (277–410. o.) is, ahol a kommunista mozgalom voltaképpen *Horvátország* (*Jure Krišto*, 327–386. o.) területéről indult. Az Ante Pavelić által vezetett Usztasa Mozgalom (Ustaša Hrvatska Revolucionarna Organizacija, Horvát Felkelők Forradalmi Szervezete) ellen léptek akcióba a Josip Broz Tito-vezette partizánok, akik fokozatosan átvették a hatalmat és kiépítették a kommunista berendezkedést. Ezt követően megkezdődtek a papok elleni kirakatpercek, amelyek között a legismertebb az 1998-ban boldoggá avatott Alojzije Stepinac zágrábi püspök esete. Őt 1952-ben XII. Pius pápa bíborossá választotta, aminek eredményeképp a kommunista kormány az egyház egészét az Usztasával való együttműködés vádjára helyezte. A Független Horvát Állam része volt *Bosznia-Hercegovina* (*Tomo Vukšić*, 277–325. o.) is. Itt a katolikusokat már a háború alatt üldözték a partizánok, mivel korábban a katolikus klérus autonómiára törekedett Jugoszlávián belül, így a kommunisták a papságot tették felelőssé az állam széthullásáért. A háborút követően tüstént bezárták az egyházi iskolákat, intézményeket is. Mindazonáltal – nagyrészt a ferencesek által létrehozott „Jó Pásztor” nevű szervezetnek köszönhetően – Bosznia-Hercegovinában a kommunista éra nem tudta megingatni a papság és a hívek kapcsolatát. *Szlovéniában*

(*Tamara Griesser-Pečar*, 387–410. o.) a hívek jelentős száma – a lakosság 82,2 százaléka katolikusnak vallotta magát – miatt lehetetlennek bizonyult a katolikus egyház likvidálása, hiába próbálkoztak a politikusok a papságot befeketíteni a hívek előtt. Nem hozott a kommunisták számára kedvező fordulatot az sem, hogy 1946. január 21-én a jugoszláv alkotmány kimondta az állam és az egyház különválását, amivel a papságot tulajdonképpen kizárták a politikai életből.

Bulgáriában (*Antonio Cascone*, 63–77. o.) sajátos az iskolákra vonatkozó, 1948. augusztus 3-án kelt rendelet tartalma, amely a tanárokat a kommunista pedagógiai elvek elfogadására kényszerítette. Eszerint a tanítás során tilos volt szót ejteni természetfeletti lény létezéséről és a lélek halhatatlanságáról, és betiltották a hitoktatást, valamint a morális tanokat tartalmazó ismeretanyagot is. Kötelezővé tették ellenben a darwinizmust és a marxista tanokat. A pedagógusok visszautasították az aláírást, ami büntetést vont maga után.

Csehszlovákia esetében a kötetben külön került szóba *Csehország* (*Jan Mikrut*, 79–156. o.) és *Szlovákia* (*Peter Olexák*, 157–192. o.) esete. *Csehországban* már a két világháború között felütötte fejét a katolikus-ellenes propaganda, amihez hozzájárul az is, hogy a cseh–szentszéki kapcsolatok – az 1400-as években jelentkező huszitizmusnak is köszönhetően – nem tekinthetők hagyományosan jónak. A propaganda következményeként már a kommunista éra előtt létrejött egy mintegy 300 papból álló csoport, amely önálló, cseh nemzeti egyház létrehozását szorgalmazta, és a kormány is alapított egyházi szervezetet „Actio Catholica” (Katolikus Akció) néven. 1953. január 1-jén törvény született „az ifjúság védelmében”, amelynek értelmében a nem marxista szellemű környezetben élő gyermekek nevelését az állam átvállalhatta. *Szlovákiában* Eduard Beneš jóváhagyásával és részvételével ment végbe a kommunista hatalomátvétel, melyet követően azonnal megkezdődött a papok gulágokba történő internálása. Ennek oka, hogy a szlovák kommunisták a katolikusokat tették felelőssé az Első Csehszlovák Köztársaság felbomlásáért, mivel a függetlenné vált Szlovákia elnöke, Josef Tiso katolikus pap volt. Bár Szlovákiában is nagy számban tartóztatták le, illetve hurcolták el a papokat, itt mégis fontosabbnak tartották az egyház megfigyelését, amelyre speciális ügynökséget állítottak fel 1949 tavaszán.

Romániában (*Tempfli Imre*, 489–536. o.) a kommunista kormány, hasonlóan Csehszlovákiához, ugyancsak egy „Katolikus Akció” nevű kormány szervezet létrehozásával kívánta saját céljai szolgálatába állítani az egyházat. Emellett az ifjúság ateista szellemű nevelésére is hangsúlyt fektetett. Az 1948. április 13-án aláírt alkotmány kimondta a párt teljhatalmát

és korlátozta a vallási intézmények szabad véleménynyilvánítását. A katolikus egyházat ugyanis a „népi demokrácia egyetlen szervezett akadályának” (501. o.) minősítették, amit erőteljes sajtókampánnyal igyekeztek a romániai népeességben is táplálni. Mindehhez hamarosan etnikai üldözés is társult, miután 1957-ben a magyarokat „revizionista ellenforradalmároknak”, Márton Áron gyulafehérvári püspököt pedig „felbújtónak” minősítette a román kormány.

Miként a könyv bevezetőjében is utalás történik rá, a Német Demokratikus Köztársaságban, Lengyelországban és Magyarországon a környező államokénál jobbnak bizonyult a katolikus egyház helyzete. *Kelet-Németországban* (Jan Mikrut, 227–276. o.) az egyház többnyire képes volt alkalmazkodni a politikai változásokhoz, ami biztosította számára a fennmaradást. Az NDK-ban a katolikusok kisebbséget alkottak és szórványokban éltek, ezért nem jelentettek a többi állam katolikusaihoz mérhető veszélyforrást a kommunisták számára. Ugyanakkor – a náciizmus okozta sokk végett – a német társadalom nagy része szimpatizált az egyházzal, amely függetleníteni tudta magát Adolf Hitler eszméitől. Az egyházi élet a körülményekhez képest szinte zavartalanul működhetett. A legfőbb ellentétet a kormánnyal a „Jugendweihe” ünnepe okozta, amely a kamaszkorból a felnőttkorba lépő fiatalok szertartása volt, magában foglalva egy eskütételt a szocialista tanokra. Ezt a ceremóniát a katolikusok természetesen elítélték.

Magyarországon (Somorjai Ádám OSB, 569–597. o.) a kommunizmus nem volt ismeretlen fogalom 1945 előtt sem, miután az országnak a Tanácsköztársaság (1919. március 21–augusztus 1.) jóvoltából már volt része a proletárdiktatúrában. A Horthy-rendszer idején virágzott a katolicizmus, amit a nagyszámú katolikus periodika és az ifjúsági körök (KALOT, KALÁSZ) léte is bizonyít. A kommunista rezsim hatalomra kerülését (1948) követően azonban megkezdődött az egyházi intézmények állami tulajdonba vétele és a letartóztatással végződő kirakatpercek, amelyek között Mindszenty József ügyén túl a kalocsai érsek, Grósz József pere a legismertebb. Magyarország esetében sajátosság, hogy mindmáig nem született magyar–szentszéki konkordátum, csak a főkegyúri jog kérdését szabályozta az úgynevezett „intesa semplice” (1927. május 10.). A Szentszék kinevezési jogát az 1964. szeptember 15-én aláírt részmegállapodás ismerte el. Somorjai Ádám tanulmányát illetően kiemelendő, hogy – a többi szerzővel szemben – nemcsak felsorolja, hanem táblázatba is foglalja a statisztikai adatokat, ami egy tankönyv esetében rendkívüli segítséget jelent az olvasók, diákok számára.

A katolikus egyház működése *Lengyelországban* (Albert Warsó, 411–487. o.) sem szenvedett olyan mértékű csorbát, mint a szocialista tömb or-

szágainak többségében. A II. világháborút követően visszatért az 1939-ben kezdődő német megszállás idején távozásra kényszerített August Hlond prímás, aki új egyházszervezetet alakított ki. Noha 1948 és 1956 között Lengyelországban is üldözték az egyházat, nem számolták fel teljesen az egyházi intézményeket sem, bár természetesen korlátozták a funkciójukat. Csökkentett számban a papképző szemináriumok is működhettek. Mindez az 1950. április 14-én aláírt „modus vivendi” eredménye volt, amelyben a püspöki kar vállalta, hogy az egyház tiszteletben tartja az állami törvényeket a hitoktatás, a teológiai kar, a könyvkiadás és a sajtó működésének engedélyezéséért cserébe. Władysław Gomułka párttitkári kinevezése (1956. október) további engedményeket eredményezett a kormány részéről. Ez azonban csak egyfajta „puhító” taktika része volt, és 1958-ban tovább folytatódott az egyházüldözés, amelyhez hamarosan ateista propaganda is társult. A II. vatikáni zsinat éveiben Lengyelországban is javulásnak indult a helyzet. 1978-ban Karol Wojtyła személyében lengyel származású pápát választottak, II. János Pál néven, aminek eredményeképp a kormány igyekezett konszolidált viszonyt kialakítani a Szentszékkal.

A könyv a görögkatolikus egyház viszontagságainak is emléket állít, amelynek hívei a tárgyalt országok közül (Cseh)szlovákiában, Romániában, és Ukrajnában voltak jelen nagyobb számban. Az ő helyzetüket a könyv külön tanulmányokban taglalja. 1945 és 1990 között a görögkatolikus felekezetet a „szláv egyháznak” tartott ortodox egyházba kívánta integrálni a kommunista kormányzat, ezért képviselői még a latin szertartású katolikusoknál is nagyobb üldöztetésnek voltak kitéve.

Szlovákiában (Peter Šturák, 193–226. o.) a kormány előre felépített terv alapján igyekezett likvidálni a görögkatolikus egyházat. Papjait szigorú megfigyelés alá helyezték. Šturák kiemeli tanulmányában a korszak két eperjesi püspöke, Pavol Peter Gojdič és Vasil Hopko bebörtönzését, részletezve életútjukat. Közben a csehszlovákiai ortodoxok hivatalos lapja, a Svetlo (Fény) erőteljes kampányt folytatott a Szentszék ellen is.

Romániában (Soica Sergiu, 537–568. o.) már az I. világháborút követően megkezdődtek a görögkatolikus egyháznak az ortodoxba történő beolvasztására irányuló kísérletek. A kommunista kormány az erre késznek bizonyuló Emil Iugát tette meg a romániai görögkatolikus egyház vezetőjévé, aki később át is tért az ortodox hitre. Az 1948-as alkotmány keményen sújtotta az összes vallási felekezetet, miután kimondta, hogy semmilyen vallási intézményt, kongregációt, vagy egyesületet nem tarthatnak fenn az egyházak, s vallási képzést csak olyan intézetekben lehet szerezni, amelyek az állam ellenőrzése alatt állnak. Ezt követően a görögkatolikus papokat

szinte kivétel nélkül börtönbe vetették, főként a Maniu-gárdistákkal való együttműködés vádjá alapján.

Az időszakban a Szovjetunió egyik tagállamát képező *Ukrajnában* (Włodzimierz Osadczy, 699–713. o.) ugyancsak nehéz volt a görögkatolikus egyház helyzete, mivel a szovjetek – csakúgy, mint korábban a cári Oroszország is – automatikusan az ortodox egyház részeként kezelték a bizánci szertartású katolikusokat. Ennek ellenére Lvov (Lemberg) érseke, Andrej Šeptyckyj sikerrel létrehozta Galícia területén a görögkatolikus egyházszervezetet. A német megszállást (1941) követően Šeptyckyj a független Ukrajna kikiáltása mellett foglalt állást, és az ukránok bíztak abban, hogy Hitler lehetővé fogja tenni ezt számukra. Šeptyckyj esete azért említésre méltó, mert ő volt a térség egyetlen olyan katolikus püspöke, aki együttműködött a nácikkal, egészen addig, amíg nem vált nyilvánvalóvá számára a koncentrációs táborokba deportált zsidók sorsa, akiket igyekezett megmenteni a haláltól.

Ukrajna területén római katolikusok is éltek (Roman Dzwonowski, 683–698. o.), akikre szintén megpróbáltatások hosszú sora várt. Sajátosságának számított Ukrajnában, hogy a gyermekek részvétele a templomi szertartásokon a celebráló pap megbüntetését – általában bebörtönzését – vonta maga után. Az 1950-es években a katolikus papság megkísérelte a vallási intézmények helyreállítását, ám a hatóságok minden eszközzel igyekeztek megakadályozni ezt. Ennek ellenére az ukrán népet nagyfokú vallási aktivitás jellemezte ezekben az esztendőkből is. Miután nyilvánvalóvá vált a kormány azon törekvése, hogy a görögkatolikusokat az ortodox egyházba olvassza, a keleti rítusú hívők is gyakran fordultak a római katolikus papsághoz az ortodoxok helyett.

A Szovjetunió – a Molotov-Ribbentrop paktumnak köszönhetően – magába olvasztotta a balti államokat – Észtország, Lettország, Litvánia – is. *Észtországban* (Roman Dzwonowski, 599–603. o.) a katolikusok a vallási felekezetek arányát tekintve a negyedik helyet foglalták el az ortodoxok, az evangélikusok és a baptisták mögött. Miután az állam a Szovjetunió részévé vált, azonnal bezárták a Tartui Egyetem teológiai karát, az egyházi intézményeket és a katolikus könyvkiadókat. A templomok fenntartására a kormány olyan mértékű adót vetett ki, amelyet lehetetlen volt megfizetni. Észtország esetében az egyházüldözés sikeresnek tekinthető, ugyanis mai adatok alapján a lakosság többsége semmilyen felekezethez tartozónak nem vallja magát.

Lettországban (Andris Priede, 605–622. o.) a szovjet megszállók már 1940-ben megkezdték az egyházi javadalmak kisajátítását a földreform

végrehajtására való hivatkozással, majd az iskolákat is államosították. A rigai papképző szeminárium működése érdekében az egyház folytatott tárgyalásokat a kormánnyal, ám ezek csak ideiglenes eredményhez vezettek, s 1951-ben ezt az intézményt is bezárták. Mivel a szovjet törvénykezés értelmében az államalakulat területén található összes ingó és ingatlan vagyon a „népé” – azaz az államé és a kommunista kormányé – volt, a politikai elit könnyűszerrel zár alá vette a parókiák épületeit is.

Litvániában (Irena Vaidvilaitė, 623–655. o.) az egyházi struktúra az 1925-ben aláírt lengyel–szentszéki konkordátum alapján épült ki, a lakosság mintegy 84 százaléka tartozott a katolikus egyházhoz. 1940-ben a szovjet kormány erőszakos akcióba kezdett a katolikus egyház felszámolása érdekében, ami ellen a püspöki kar 1941-ben memorandumban tiltakozott. Az 1941 és 1945 közötti német megszállás után a visszatérő szovjetek inkább a fokozatosság elvén igyekeztek elérni az egyház – és vele együtt a litván nemzeti kultúra – felszámolását. A katolikus egyház helyzete csak 1991-ben, Litvánia függetlenségének elismerésével stabilizálódott.

Beloruszsiában (Roman Dzwonkowski, 655–669. o.) 1945-ben vezették be azokat az 1920-as években lefektetett szovjet rendelkezéseket, amelyek az egyházat az állami hatóságoknak rendelték alá. Ez a gyakorlatban az egyházi intézmények és a szerzetesrendek felszámolását jelentette. Az oktatás is állami kezelés alá került, és a 18 év alattiak hitoktatása szigorúan tilos volt. A klérus tagjai közül sokakat Szibériába száműztek, vagy megöltek. Sztálin halála után ugyan mérséklődtek az egyházellenes intézkedések, de ettől függetlenül a keresztény ideológia továbbra sem fért össze a kommunista tanokkal, így a vallásüldözés a korábbi gyakorlat szerint folytatódott. Ilyen körülmények között a vallásgyakorlás titokban, katakomba-szerűen folyt egészen a Szovjetunió felbomlásáig.

A Prut és a Dnyeszter folyók között fekvő terület, amelyet a szovjetek Besszarábiaként ismertek, 1944-ben vált *Moldávia (Petru Ciobanu, 671–681. o.)* néven a Szovjetunió részévé. Az egyetlen katolikus pap a területen Nicolae Szczurek volt, akinek a hatóságok csak saját parókiájában engedték meg a lelkipásztori feladatok ellátását. Ily módon a kommunisták könnyen tudtak elnyomó intézkedéseket alkalmazni a katolikus hívekkel szemben. A liturgiák minden formája, egészen 1989-ig, tilos volt Moldáviában. Ez azonban nem ejtett csorbát a katolikusok hitén, amely az elnyomás éveiben csak még erősebbé vált.

Az Ázsiai Köztársaságok (Roman Dzwonkowski, 715–720. o.) közé Kirgizisztán, Üzbegisztán, és Tadzsikisztán tartozik, amelyek már a XIX. században a cári Oroszország részévé váltak. E kisebb népcsoportok körében a

katolikusok diaszpóráként éltek. Kirgizisztánban az első katolikusok német és lengyel kolóniák tagjai voltak, akik a XIX. század folyamán telepedtek le ezen a vidéken. Mivel kezdettől kisebbségi közösséget alkottak, csoportjukat fenn tudták tartani a kommunista időszak viszontagságai között is. Üzbegisztánban ezzel szemben a katolicizmusnak az antikvitásig visszanyúló gyökerei vannak, azonban szervezett egyházi struktúra csak a XIX. század folyamán alakult ki a területen, lengyel telepéseknek köszönhetően. A szovjet rezsim egyházellenes intézkedései itt főleg a hívőket sújtották. Tadzsikisztánban az 1940-es években honosodott meg a katolikus vallás, a XX. század folyamán deportált lengyel, ukrainai német, ukrán és litván csoportok által. Mivel ezen a vidéken a katolikus hit gyakorlása mikroközösségi szinten, főleg családokon belül volt jellemző, a vallási élet fennmaradt a szovjet megszállás éveiben is.

A *Kaukázuson* (Roman Dzwonkowski, 721–726. o.) a VI. század környékén terjedt el a katolicizmus a szerzeteseknek – elsősorban a ferenceseknek, a Domonkos-rendieknek és a jezsuitáknak – köszönhetően. A terület 1927-ben vált a szovjet birodalom részévé, és tüstént megkezdődtek a katolikus egyházat sújtó elnyomó intézkedések. Tömegessé vált a papok lágerekbe hurcolása, esetenként meggyilkolása, és a kormánysszervek tiltották a nyilvános vallásgyakorlást. A családokon belül azonban jelentős maradt a hitélet, és az emberek magánházakban összegyűlve gyakorolták a hitüket, ami ennek köszönhetően mindmáig meghatározó a Kaukázus térségében.

Kazahsztánban (Natalia Rykowska, 727–757. o.) még ennél is korábban, a II–III. század környékére tehető a keresztény hit meghonosodása. A könyvben tárgyalt államok közül ez a terület került legkorábban – a XVIII. században – orosz megszállás alá. A XIX. század folyamán azonban sok katolikus vallású embert száműztek erre a vidékre, aminek köszönhetően megkezdődhetett a plébániai hálózat kiépítése. A kommunisták egyházellenes akciója következtében a II. világháború után a hívők gyakorlatilag pap nélkül maradtak, s ez a helyzet csak Sztálin halálát követően változott. 1954-ben Władysław Bukowiński szabadult a lágerből, és úgy döntött, Kazahsztánban marad, és itt teljesít lelkipásztori szolgálatot. Abban, hogy a térségben a hit túlélte a vallásüldözés éveit, Bukowiński segítségére voltak a hívek, akik katolikus közösséget szerveztek.

Mindent egybevetve, az úttörő jellegű kötet rendkívüli őszinteséggel szól olyan eseményekről, amelyek sokáig szinte tabutémának számítottak Közép-Kelet-Európa térségében. Az őszinteséghez két tényező járul hozzá. Egyfelől maguk a szerzők többnyire (legalábbis részben) átérték az eseményeket, másfelől pedig főként a korszak fő szereplőinek hagyatékára, vis-

szaemlékezéseire támaszkodtak a munka során, amennyiben ezek az adott országban fennmaradtak. Dicséretes a szerkesztő munkája is, amivel egységbe fűzte a tanulmányokat. Ehhez nem annyira a földrajzi elhelyezkedés szerint logikusnak tekinthető sorrend járul hozzá, mint inkább az, hogy a szerzők előre kigondolt koncepció alapján dolgoztak, megadott szempontok alapján ismertetve a katolikus egyház viszontagságait az adott területen. Terjedelmüket tekintve az írások nem arányosak. Míg némelyik tanulmány 80 oldalas, addig vannak, amelyek csak 5–6 oldalra terjednek ki. Általában véve, a Szovjetunió tagállamairól szólóak rövidebbek.

A tanulmányok – a tudományosságon túl – történetfilozófiai kérdéseket is felvetnek az olvasókban. Ez korántsem jelenti azt, hogy eszmetörténeti írásokról van szó, azonban az eseményeket és a bemutatott papi életutakat olyan megvilágításban tárgyalják, amik elgondolkodtatják az olvasót a kommunista ideológiáról, és segítenek annak megértésében. Ezzel együtt rávilágítanak arra is, hogy az igazi hit megingathatatlan. Ezt a momentumot a későbbiekben bővebben kifejtik majd, ugyanis az ősz folyamán várható a kötet második része, amely a tárgyalt országok vértanúinak, hitvallóinak rövid életrajzait fogja tartalmazni. Végezetül, a könyv érdeme az is, hogy az ábrázolt életutak példát mutatnak a kitarásból és az elvhűségből, amely – sajnálatos módon – napjainkban kiveszőben van az emberiség értékrendjéből.

Jan Mikrut (szerk.): *La Chiesa Cattolica e il comunismo in Europa Centro-Orientale e in Unione Sovietica.* (A katolikus egyház és a kommunizmus Kelet-Közép-Európában és a Szovjetunióban) Verona, Gabrielli Editore 2016. 797 o.

Hamerli Petra

A Szabad Franciaország története¹

Jean-Louis Crémieux 1917-ben született párizsi értelmiségi családban. Középiskolai tanulmányainak befejezése után a Sorbonne-on hallgatott történelmet, azonban a háború kitörését követően 1940-ben mozgósították, ezért félbeszakította egyetemi tanulmányait és bevonult a hadseregbe, ahol tisztjelöltként a 47. gyalogezred kötelékében teljesített szolgálatot egészen 1940. júniusi fogságba eséséig. Egy pomerániai hadifogolytáborban szerzett tudomást róla, hogy vannak olyan franciák, akik folytatták a harcot a náci Németország ellen, ezért 1941 januárjában megszökött és eljutott a szovjet megszállás alatt álló Litvániába, ahol a szovjet hatóságok letartóztatták és internálták. Csak a Szovjetunió ellen indított német invázió után hagyhatta el az országot 185 társával együtt, hogy csatlakozzon a Londonban székelő Szabad Franciaország mozgalomhoz. Az utóbbiba való belépése során vette fel a Brillhac álnevet családja védelmében, így innentől kezdve használta a *Crémieux-Brilhac* nevet, amellyel ismertté vált pályafutása során. Alhadnagyi rangban lépett be a Szabad Francia Erők kötelékébe, ahol korábbi tanulmányaira való tekintettel azzal bízták meg, hogy gyűjtse össze és rendszerezze a szervezet politikai jellegű dokumentumait, majd rövid idővel később a Szabad Franciaország propagandaszolgálatának titkára lett, amely minőségében egyrészt a mozgalom propagandaanyagainak elkészítéséért és terjesztéséért felelt, másrészt pedig a Vichy-rendszer rádióadásainak rögzítéséért. 1943–1944 folyamán a Harcoló Franciaország összekötő tisztjeként tevékenykedett a BBC-nél. A háború után is folytatta a konfliktus során keletkezett francia iratanyag megőrzésére tett erőfeszítéseit, így közreműködött a Francia Dokumentációs Központ (*Documentation française*) létrehozásában, melynek vezetője is volt. Emellett az államigazgatásban is tevékenykedett, ahol államtanácsosi posztot töltött be. Történészként első nagyobb publikációjában a háború alatt a BBC által sugárzott francia rádióműsorokat adta közre

---

¹ Jelen írás az Új Nemzeti Kiválósági Program Felsőoktatási Posztdoktori Kutatói Ösztöndíjának támogatásával készült el.

öt kötetben,² amelyet számos másik nagyszabású és hiánypótló munka követett.³ Munkásságáért a Francia Akadémia Gobert Nagydíjával tüntették ki. Ezen munkák közül is egyértelműen kiemelkedik a *La France Libre* [A Szabad Franciaország] című monográfiája,⁴ amelyet 1997-ben a Francia Akadémia is díjjal jutalmazott. Crémieux-Brilhac 2015-ben hunyt el, de halála előtt elkészítette ennek a meghatározó és megkerülhetetlen munkának a javított és bővített kiadását, amelyet a következő oldalakon kísérlünk meg átfogó módon bemutatni.

A kétkötetes nagymonográfia hét nagyobb részre és azon belül negyven fejezetre oszlik, amelyet jelentős mellékletanyag egészít ki. A könyv némi-képp szokatlan módon egy közel húszoldalas kronológiai összefoglalóval indul, és átfogó képet ad az 1940 és 1945 közötti legfontosabb politikai és katonai eseményekről, amelyek valamilyen módon befolyásolták a szabad francia mozgalom tevékenységét. Az ezt követő bevezetőben a szerző tisztázza könyve újrakiadásának okait, melyek között első helyen szerepel a francia és külföldi levéltári forrásokhoz való a korábbiaknál sokkal szélesebb körű hozzáférés, amely lehetővé tette számára, hogy teljesebb és pontosabb képet adjon az eseményekről, mint ahogy arra könyve eredeti változatában lehetősége nyílt.

Az első nagyobb szakasz – amely három fejezetet foglal magában – bevezetőként szolgál, 1940 júniusától augusztusig mutatja be De Gaulle londoni tevékenységét, amelynek eredményeképpen az önkéntes emigrációba vonult tábornok létrehozta a Szabad Francia Erőket, amely a hivatalban lévő francia kormány ellenállása és a francia lakosság többségének közönye ellenére szárazföldi, tengeri és légi kötelékeket állított fel, valamint elnyerte a brit kormány erkölcsi és anyagi támogatását, amely nélkülözhetetlen volt a harc folytatásához. Mindezek ellenére a politikai-katonai mozgalom nyár végén csupán 4 500 főt számlált, amely legjobb esetben is csupán jelképes hozzájárulást tehetett lehetővé a háborús erőfeszítésekhez.

Annak érdekében, hogy ez megváltozzon, a De Gaulle tábornok vezetése alatt álló szervezetnek ki kellett törnie a diplomáciai elszigeteltségből és számottevő sikereket kellett felmutatnia. Erre érdemi esély – ahogy az

---

2 Ici Londres. Les Voix de la liberté (öt kötet). La Documentation française, Paris, 1975-1977.

3 Ezek közül a legjelentősebbek a következők: *Les Français de l'an 40*. 1. és 2. kötet. Gallimard, Paris, 1990.; *Prisonniers de la liberté: l'odyssée des 218 évadés par l'URSS: 1940-1941*. Gallimard, Paris, 2003.; Georges Boris. *Trente ans d'influence: Blum, de Gaulle, Mendès France*. Gallimard, Paris, 2010.; *De Gaulle, la République et la France libre: 1940-1945*. Perrin, Paris, 2014.

4 *La France Libre. De l'appel du 18 juin à la Libération*, Gallimard, Paris, 1996.

a második részből kiderül – elsősorban a francia gyarmati területeken kínálkozott, ahol a gyarmati adminisztráció és haderő tagjainak körében a harc folytatásának gondolata követőkre található. Ennek érdekében a nyár folyamán a kisebb gyarmati területek Szabad Franciaországhoz történő csatlakozási hullámát a brit-francia hadvezetés egy nagyszabású akcióval, Francia Nyugat-Afrika átállításával kívánta megkoronázni 1940 szeptemberében. A hadművelet azonban teljes kudarcba fulladt, ami jól jelezte a szabad franciák befolyásának korlátait: Franciaország és a francia gyarmatbirodalom többsége szilárdan kitartott a Pétain marsall vezetése alatt álló Vichy-kormány mellett. Gyors sikerek helyett ezért lassú és szívós építkezés várt De Gaulle-ra, aki lépésről-lépésre építette fel mozgalmá katonai, politikai és közigazgatási szervezetét, miközben kisebb kötelékekkel részt vett Nagy-Britannia Afrikában, Közel-Keleten és a világtengereken folytatott hadműveleteiben. Ezzel egyidőben komoly erőfeszítéseket tett, hogy a kialakulófélben lévő franciaországi ellenálló mozgalmakkal felvegye a kapcsolatot, támogatást biztosítson nekik, hosszútávon pedig elérje csatlakozásukat a szabad francia alakulatokhoz.

Ezeknek az erőfeszítéseknek a kiteljesedéséhez a kisebb-nagyobb harc-téri sikereken kívül leginkább diplomáciai elismerésre volt szükség, amelyért azonban még jobban meg kellett küzdeni, mint az előbbiekért. Noha a britekkel fenntartott viszony sem volt felhőtlen, időnkénti igen heves összetűzéseik ellenére De Gaulle és Churchill végül mindig közös nevezőre jutottak, amelyben egymás kölcsönös tisztelete mellett fontos szerepet játszott a brit közvélemény és az uralkodói ház franciabarátsága is, amely a háború egész időtartama alatt töretlen maradt. Washingtonnal már nem sikerült ilyen jó kapcsolatokat kiépíteni. Noha az amerikai közvélemény rokonszenvezett a szabad francia mozgalommal, a politikai vezetés gyanakodva szemlélte a szerinte sem területi, sem népszuverenitással nem rendelkező szervezetet, amellyel távlatilag nem számolt az európai helyzet rendezése során. Érdekes módon az ideológiailag és földrajzilag legtávolabb elhelyezkedő Szovjetunióval a kezdeti tapogatózó kapcsolatfelvétel után politikailag és katonailag rendkívül gyümölcsöző viszonyt sikerült kiépíteni. Moszkva nem csupán elismerte, de támogatásáról is biztosította a Szabad Franciaországot, amely még önálló katonai alakulatot is küldött a keleti hadszíntérre, hogy támogassa a Vörös Hadsereg harcát. Ez az egyre szorosabbá váló együttműködés alapozta meg az 1944 decemberében megkötött francia–szovjet szövetségi és kölcsönös segítségnyújtási szerződést is, amely jelentősen javított De Gaulle és a szabad francia mozgalom nemzetközi elismertségén. Mindemellett Crémieux-Brilhac azt is kiemeli könyve harmadik szakaszá-

ban, hogy a diplomáciai sikereket katonai eredmények is alátámasztották, hiszen a Szabad Francia Erők kitüntették magukat az észak-afrikai harcok során, ami komoly szerepet játszott a Szabad Franciaország nemzetközi súlyának növelésében.

Mindennek ellenére De Gaulle-t és követőit az angolszász vezetők kihagyták az 1942 novemberi észak-afrikai partraszállás előkészítéséből és végrehajtásából, mivel Rooseveltnél elnök Giraud tábornok közreműködésével kívánta biztosítani a francia erők részvételét az afrikai harcok lezárásában és az európai kontinens felszabadításában. Ennek eredményeképpen a nyugati szövetségesek komoly erőfeszítéseket tettek annak érdekében, hogy De Gaulle tábornokot és csapatait távol tartsák a Tunéziában zajló harcoktól, ez a kísérletük azonban kudarcot vallott, mivel a szabad francia kötelékek délről és keletről is a térségbe érkeztek és bekapcsolódtak a küzdelembe. Ez szükségessé tette a két francia tábornok közti egyeztetést is, amely meglehetősen egyenlőtlen helyzetből indult, hiszen Giraud nem csupán a teljes észak-afrikai hadsereg, hanem még az angolszász hatalmak támogatását is élvezte, míg De Gaulle csupán korábbi követőire és saját érdekérvényesítő képességére támaszkodhatott. Ennek következtében hosszú egyeztetési folyamat indult el 1942 végén, amely egészen 1943 májusáig tartott és azt eredményezte, hogy a Szabad Franciaország vezetője végül Algériába repülhetett, hogy személyesen folytasson tárgyalásokat a különböző irányítás alatt álló francia erők egyesítéséről. A jó stratégiai érzékkel rendelkező De Gaulle közben Jean Moulin segítségével 1943 májusában elérte a franciaországi ellenállási mozgalmak közös vezetés alá vonását, amely önmagában is igen komoly eredmény volt, ezen felül pedig sokkal jobb tárgyalópozíciót biztosított számára Észak-Afrikában.

A negyedik rész után az első kötet végén a szerző a könyv felépítését megtörve egy számozás nélküli fejezetet szentel a szabad francia mozgalom tagjainak. Ebben körbejárja a sok történelmi vitát kiváltó létszám kérdését, valamint a szociális háttér és nemzeti hovatartozás témáját. Utóbbi azért különösen érdekes, mivel a kutatások alapján a hozzávetőlegesen 70 000 szabad franciának alig több mint fele rendelkezett francia állampolgársággal, mivel a gyarmati önkéntesek száma 30 000 főre rúgott, a külföldi önkéntesek pedig mintegy 3 000 fővel képviselték magukat a szervezeten belül.

Ezt követően olvashatunk arról a rendkívül érdekes folyamatról, amelynek során a hátrányos helyzetben lévő De Gaulle a tárgyalóasztal mellett csapott össze a komoly katonai és politikai háttérrel rendelkező Giraud tábornokkal 1943 nyarán Észak-Afrikában. A helyi francia vezetés és a szövetséges hatalmak várakozásait megcáfolva ebből az összecsapásból a szabad franciák veze-

tője került ki győztesen, aki hajlíthatatlannak bizonyult a tárgyalások során, és végül szinte az összes jelentős kérdésben rákényszerítette akaratát a politikai csatározásokban járatlan tábornoktársára. Az egyeztető megbeszélések nem csupán azért bizonyultak fontosnak, mert biztosították De Gaulle befolyását az események további menetére, hanem azért is, mert teljesen új alapokra helyezték a francia háborús részvételt. Ennek eredményeképpen Giraud 1943 őszére gyakorlatilag teljes mértékben elveszítette korábbi vezetői jogköreit, De Gaulle pedig a rendelkezésére álló minden korábbinál jelentősebb erőforrásokra támaszkodva hozzálátott egy modern francia hadsereg felállításához, amely képes volt érdemleges szerepet vállalni a megszállt Európa felszabadításában. Ez a haderő öt gyalogos- és három páncélosadosztályból, 600 repülőgépből, valamint egy 350 000 tonna vízkiszorítású flottából állt, amely a háború utolsó szakaszában kivette a részét a tengelyhatalmak elleni harcokból szárazföldön, levegőben és vízen egyaránt. A szerző ugyanakkor a teljességre törekvés igényével arra is részletesen kitér, hogy a háború folyamán szabad francia fennhatóság alá került gyarmati területek egy részén – elsősorban Észak-Afrikában és Közel-Keleten – komoly társadalmi-politikai mozgalmak jöttek létre önrendelkezési jogokat követelve a helyi lakosságnak, amely sem francia állampolgársággal, sem szavazati joggal nem rendelkezett, így érdemben nem szólhatott bele saját sorsának alakulásába. A szabad francia vezetés válasza a brazzaville-i konferencia volt, amelyen – a Brit Nemzetközösség mintájára – egy francia szövetség tervét vázolták fel, amely távlatilag államszövetségi rendszerű együttműködést ígért a francia gyarmatbirodalom tagjainak.

A következő részben Crémieux-Brilhac a szabad francia mozgalom franciaországi tevékenységének bemutatására koncentrál 1943–1944 folyamán. Az anyaországi francia lakosság rokonszenvének elnyerése alapvető fontosságú volt a külföldön tevékenykedő szabad franciák számára. Ehhez az első lépést a hadszíntereken zajló eseményekről szóló hiteles híradások közvetítése jelentette, amely a BBC rádiócsatornája segítségével történt, amely idegen nyelvű műsorblokkal is rendelkezett és számos megszállt ország lakossága számára sugárzott adásokat. A francia műsor napi öt és félórás műsoridővel rendelkezett, amely a hallgatókat érdeklő témaválasztásnak és a bemondók előadó-képességének köszönhetően nagyon népszerű volt a francia lakosság körében, ezért hozzájárult a Szabad Franciaország megismeréséhez és elfogadásához, mint arról a rádióknak küldött levelek, hírszerzési jelentések, valamint az Angliába érkező francia állampolgárokkal készített interjúk tanúskodnak. Ezzel párhuzamosan a szabad francia vezetés igyekezett saját műsoridőt szerezni a világ legkülönbözőbb rádióiban,

távlatilag pedig saját rádióállomást létrehozni, hogy külső befolyástól mentesen tudja eljuttatni üzeneteit a hallgatóságoknak. Ennek az erőfeszítésnek az eredményeként 1942 végére szerte a világon (a fent említett BBC mellett Amerikában, Afrikában és Ázsiában) ötvennél is több rádiócsatornán összesen napi hét óra szabad francia adást sugároztak, majd a területek elfoglalása után Brazzaville-ben és Bejrútban saját rádióállomások is rendelkezésre álltak, amelyekkel rövidhullámon az afrikai és közel-keleti térségek egészét el lehetett érni. Ennek következtében a francia lakosság információval való ellátása sikeresen megvalósult, s ez megalapozta a szabad francia hírszerző szolgálat (a BCRA)⁵ franciaországi hálózatának kiépítését, amely szorosan összefüggött az országban megszerveződő ellenállási mozgalmak 1943 egyesülésével.

Az egységes Ellenállás létrehozásának logikus módon sikeresebb tevékenységhez kellett volna vezetnie, erre azonban nem került sor a megszálló hatóságok egy páratlanul sikeres letartóztatás sorozata miatt, amely komoly csapást mért a földalatti mozgalomra. 1943 júniusában a németek letartóztatták Charles Delestraint tábornokot, a Titkos Hadsereg vezetőjét, majd Moulin-t és a déli zónában működő ellenálló szervezetek vezetőségének hét tagját. Ezzel gyakorlatilag lefejezték az Ellenállást, amely egyszerre veszítette el két legfontosabb irányítóját és a lehetséges utódok egy jelentős részét, ami a szervezet tevékenységében jelentős törést okozott 1943 nyarán, ebből kifolyólag a remélt egységes és nagyszabású akciók helyett az együttműködések újragondolása vált szükségessé. A franciaországi Ellenállás nehezen tért magához az 1943 júniusában elszenvedett érzékeny veszteségekből, mivel a frissen létrehozott egység még nagyon törekeny volt, és a kialakult új helyzetet számos mozgalom vezetője arra kívánta felhasználni, hogy új alapokra helyezze az együttműködést. Bár az ideálisnak tűnő májusi struktúrát többé már nem lehetett helyreállítani, a BCRA a szövetségesek anyagi támogatásával komoly erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy egy új és az 1944 folyamán tervezett partraszállás támogatására bevethető szervezeti felépítés jöjjön létre. Ennek jegyében hozták létre a Régiós Katonai Delegáltak rendszerét, amely a korábban kiépített központosított struktúra helyett decentralizált szervezetet állított fel. Franciaország területét önálló katonai régiókra osztották fel, melyek élére kipróbált katonatisztekkel állították, akik az ott zajló ellenállási tevékenység koordinálásáért voltak felelősek. Noha a helyi szervezetek vezetői kezdetben ellenségesen fogadták őket, a rendelkezésükre álló egyre jelentősebb pénzügyi finanszírozás és hadianyag szállítási kapacitás fokozatosan felértékelte a szerepüket

⁵ Bureau central de renseignement et d'action: Központi Hírszerző és Akcióiroda.

és elfogadtatta a 12 új parancsnokot az ellenállási mozgalmak körében, akik Londonból és Algírból kapták az utasításaikat. Bár a számszerűen jelentős ellenállási mozgalom bevetéséhez nagy reményeket fűztek és ehhez kapcsolódva számos hadműveleti tervet is kidolgoztak, ezek végül az elégtelen fegyverzet miatt nem valósultak meg, így a francia Ellenállás a partraszállás megkezdéséig jelentősebb önálló akciót nem hajtott végre. A szövetséges hadművelet megindulása után viszont aktivizálta magát és tevékenyen hozzájárult Franciaország felszabadításához.

A kötet utolsó része a normandiai partraszállástól Párizs felszabadításáig tartó időszakot veszi górcső alá. A szerző alaposan megvizsgálja a Nyugat-Európa felszabadítását eredményező hadművelet nagypolitikai háttérét is, amelyet még ekkor is megerheltek az amerikai diplomácia és a szabad francia mozgalom közötti rossz viszony. Előbbi szándékosan megpróbálta figyelmen kívül hagyni az ekkorra már meglehetősen széles támogatottságot élvező Francia Ideiglenes Kormányt, és amerikai katonai közigazgatás alá kívánta vonni a felszabadított francia területeket. De Gaulle a lehető leghatározottabban fellépett ez ellen, és az egyenlőtlen erőviszonyok ellenére jelentős győzelmet aratott, amikor június folyamán elérte, hogy a német megszállás alól felszabadított területek saját kormányzatának fennhatósága alá kerüljenek. Ez annál is inkább indokolt volt, mivel az ekkorra már jelentős erőt képviselő ellenállási mozgalom a partraszállással egyidőben akcióba lendült és nagyszabású hadművelet-sorozatot indított a német megszálló erők szállítási infrastruktúrája ellen, hogy lelassítsa azok átcsoportosítását Normandiába. A francia reguláris csapatok csupán később jutottak szerephez, a Philippe Leclerc tábornok parancsnoksága alatt álló 2. páncéloshadosztály Normandiában, a másik hét hadosztály Dél-Franciaországban szállt partra augusztus folyamán és járult hozzá hazája felszabadításához. Bár a több milliós angolszász haderő mellett ezek nem képviseltek számottevő erőt, jelenlétük és tevékenységük elismeréseképpen a szövetséges hadvezetés engedélyezte, hogy Leclerc egysége szabadítsa fel augusztus 25-én Párizst, ahol az ellenállók már napok óta harcban álltak a német helyőrséggel. A szerző olvasatában ez a siker jelképezi a De Gaulle vezette Szabad Franciaország győzelmét a második világháborúban, ezért ezzel zárja könyvét.

A háború hivatalos befejezéséig tartó időszakot már csupán a könyv zárszavában tekinti át, röviden értékelve annak fontosságát, de hangsúlyozva, hogy az már egy más korszak részét képezi Franciaország történelmében. Mindemellett megkísérli levonni a szabad francia mozgalom és a hozzá elválaszthatatlanul kötődő alapítója tevékenységének mérlegét, amikor megállapítja, hogy azok számos érdeme – Franciaország felszabadításához való

hozzájárulás, a francia legitimitás megőrzése, az Ellenállás közös irányítás alá vonása, a nemzetközi elismerés kivívása stb. – közül talán a legfontosabb annak a mítosznak a továbbadása, hogy hazafiak egy kis csoportja képes volt szembeszállni a náci Németországgal, a hatalmas erőforrásokkal rendelkező angolszász hatalmakkal, sőt még saját országának hivatalos vezetésével is, hogy kiálljon elveiért és végül győzelmet arasson.

A könyv végén található mellékletek rövidítésjegyzéket, részletes tárgy- és névmutatót, bibliográfiát és jegyzeteket tartalmaznak, melyeknek köszönhetően az egyébként olvasmányosan megírt kötet igazán alapos történeti szakmunkává válik, amelyet haszonnal forgathat minden, a korszak iránt érdeklődő olvasó.

Jean-Louis Crémieux-Brilhac: *La France Libre. De l'appel du 18 juin à la Libération.* (A Szabad Franciaország. A június 18-i felhívástól a felszabadításig) 1. és 2. kötet. Gallimard, Paris, 2014. 1476 o.

Bene Krisztián

HISTORIOGRÁFIA

A történetírás szerepvállalása európai határvitákban

A nemzeti identitás és a történetírás kapcsolatait vizsgáló *Writing the Nation* sorozat itt bemutatott darabja Tibor Frank és Frank Hadler szerkesztésében jelent meg a *Palgrave Macmillan* kiadónál.¹ A 16 szerző által írt kötet tanulmányai ezúttal azt a problémát járják körül, hogy milyen eszközökkel vettek részt a XIX. és XX. század történészei a képzelt vagy valós terek nacionalizálásában, a nemzetek „teresítésében”, ezáltal pedig közvetve, közvetlenül a nemzetállamok határvitáiban. A szerkesztők bevezető tanulmánya szerint alapvetően meghatározta egy történész nézeteit az, hogy a határ² melyik oldalán állt, hiszen a különböző korszakok historikusai egyformán részt vettek a nemzetépítés folyamatában, megteremtve a nemzeti tér (és idő) folytonosságát akár radikális határváltozások mellett is. A széria más kötetéhez hasonlóan a szerzők ezúttal is komparatív szemléletmódot próbálnak érvényesíteni, azaz arra kíváncsiak, hogy a határváltozásokat, nemzeti tereket hogyan látták, láttatták a határ két oldalán. Aktuális vonatkozása a problémakörnek, hogy az egyes területek hovatartozásáról folyó viták gyakran háborúkhöz, konfliktusokhoz vezettek és vezetnek, hiszen a kollektív emlékezetben szívósan fennmaradnak (nem csak történészek, de regényírók munkáinak is köszönhetően) az egyes régiókról (Elszász-Lotaringia, Erdély, Karélia stb.) zajló diskurzusok: a kötet ezért egy higgadtabb, megértőbb beszédmód kialakítását is célként tűzte ki. Mint historiográfiai

1 A *Writing the Nation* kötetéről eddig megjelent ismertetések közül ld.: Erős Vilmos: *Egy diszciplína születése. Atlas of European Historiography*. (The Making of a Profession 1800–2005.) Edited by Ilaria Porciani and Lutz Raphael. Palgrave Macmillan, New York, 2010, 187 o. In: *Aetas*, 2013/1. 222-230.; Káli Róbert–Törő László Dávid: *A nemzet és kihívói*. (Stefan Berger and Chris Lorenz (eds.): *The Contested Nation: Ethnicity, Class, Religion and Gender in National Histories*. Palgrave Macmillan, Chippenham and Eastbourne, 2011. 552 p.) In: *Aetas*, 2014/4. 222-226.; Erős Vilmos: *Historiográfia tudásszociológiai aspektusból*. (Ilaria Porciani, Jo Tollebeek (szerk.): *Setting the Standards. Institutions, Networks and Communities of National Historiography*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2012. 456 o.) In: *Klió*, 2015/1. 22-27.

2 Határ alatt a szerzők a nemzetállamok közötti (területi) választóvonalakat értik, bár a szerkesztők hozzátesszik, hogy lehetne akár generáció, nyelv, vallás, ideológia, kultúra és földrajz szempontjai szerint is vizsgálni a témát.

vállalkozást, a szerkesztők néhány korábbi összefoglalóval (*E. Fueter, G. P. Gooch, Niederhauser Emil*) szemben azért látják újdonságnak a kötetet, mert a történelmi életműveket, irányzatokat nem nemzeti szempontból mutatják be és hasonlítják össze, hanem kiemelik az egymással vitázó történeteszek valójában közös (itt: területi vonatkozású) múltját egy-egy korszakon belül – így kitérnek arra, hogy a birodalmak (pl. a Habsburg), illetve más, multinacionális államalakulatok milyen egységes keretet adtak a riválisként fellépő nemzeti narratívák számára.

A tanulmányok szerzői szinte egyöntetűen úgy látják, hogy a XIX. és XX. század történetírói döntően kivették részüket a nemzetépítésből és a nemzetek közötti vitákból, így a gyakran Európa-szerte hasonló sémákra építő nemzeti történelmi munkák jól bejáratott elemei a különböző korszakokban (akár a marxista történetírásokban is) egyformán visszaköszöttek. A tanulmányokban elemzett történeteszek nemzetüket nem egyszer egyfajta organizmusnak, testnek képzelték el: *Dominik Mandić* emigráns boszniai horvát történész egy 1963-ban írt munkája szerint Horvátország Bosznia nélkül egy olyan emberhez hasonlít, akinek hiányzik a gyomra. A két világháború közötti spanyol szélsőjobboldali mozgalom szerint Gibraltár a spanyol nemzet testéhez tartozik, míg a finn történetíró, *J. R. Danielson-Kalmari* Karélia lakosságát a finn nép szerves részének vélte (nálá ebben az esetben az etnikai nemzet jelentette a testet), akiket a történelem elszakított „testvéreikről”. A történeteszek a nemzeti határokat civilizációs mezsgyének is értelmezheték, ilyenkor a magasabb rendű (saját) civilizáció és az alacsonyabb fejlettségű barbár (idegen) entitás összeütközésének terepnumát jelképezték számukra e választóvonalak. A két világháború közötti osztrák történetírásban *Hugo Hantsch* és *Heinrich von Srbik* nézetkülönbségeik elenére is úgy látták, hogy a Duna-medencében a stabilitás érdekében elengedhetetlen a német hegemonia fenntartása a civilizálatlan, keleti (főleg szláv) erőkkal szemben. A lengyel történetírók részben *Joachim Lelewel* nyomán maguknak vindikálták a kereszténység, nyugati civilizáció védőbástyája címét a despotikusnak, agresszívnek ábrázolt oroszokkal szemben, akiket pl. *Franciszek Duchński* turáni, tehát nem is „igazi” európai, hanem ázsiai eredetű és kultúrájú népnek tartott. A kulturális, civilizációs terek értékelése természetesen viszonylagos volt: a német *völkisch* történetírás egyes radikális képviselői (*Erich Keyser*) számára éppen a lengyelek jelképezték a primitív fejlettségi fokon álló, „germán” hódításra „érett” keletet.

A kiragadott példákkal azt igyekeztem szemléltetni, hogy a kötet szerzői szerint rengeteg hasonlóságot lehet felfedezni az egyes nemzeti történetekben, különösen, ami a „Másik” és a „Mi” szembenállásának történeté

alakítását illeti, legyen szó akár a XIX. század végéről, akár a XX. század első feléről. Különbségek főleg az intézményes háttér minőségében figyelhetők meg. A tanulmányok jól érzékeltetik az intézmények (egyetemek, kutatóközpontok és intézetek) szerepének fontosságát a történetírás lehetőségeinek alakításában: a német *Ostforschung* és a lengyel *mysl zachodnia* egyaránt intézményekhez kötődő kutatási programok voltak a két világháború között, jóllehet a német kelet-kutatás nagyobb pénzügyi és kormányzati támogatást kapott, mint a lengyel nyugat-kutatásokat szervező Balti és Sziléziai Intézet, ennek megfelelően jelentős aszimmetria figyelhető meg a kutatóprogramok kiterjedtségét, lendületét tekintve a német történetírás javára. Hasonló módon, egy meghatározott központ (Bonni Egyetem) köré szerveződtek a *Westforschung* német, osztrák történészei, akik az 1920-as években Elzász-Lotaringia német karakterét kívánták bizonyítani (*Franz Steinbach, Franz Petri, Adolf Helbok*). Az egyetemek szimbolizálhatják a nemzeti történetírások „metszéspontjait” is, pl. az 1882-től német és cseh részlegre felosztott Károly Egyetem Prágában, vagy a Kieli Egyetem, ahol a dán fennhatóság idején német történészek (*Droysen, Mommsen és Niebuhr*) is tanultak vagy tanítottak.

Amennyiben a nemzeti látószög ennyire domináns és általános volt, felmerülhet, hogy milyen értékelési szempontokat alkalmaznak a szerzők a történelmi munkák, viták megítélésénél? Amellett, hogy az ellentétes nemzeti narratívákat egymás mellé helyezik és ezáltal bizonyos tekintetben relativizálják a nacionalista érveléseket (pl. az izraeli történetírásról szóló tanulmány szerzője, *Jacob Barnai* szerint az izraeli és palesztin mesternarratíva a főbb elemeiket tekintve lényegében tükörképei egymásnak) több alkalommal olvashatunk állásfoglalásokat a tanulmányokban.³ *Niek van Sas* a holland történészviták áttekintése után megjegyzi, hogy az esz-szencialista, Belgium és Hollandia között antagonisztikus ellentétet látó „kisholland” történetfelfogással szemben a közös vonásokat hangsúlyozó „nagyholland” koncepciónak lehetnek pozitív üzenetei a holland és belga történelem nyitottabb értelmezésénél. *Robin Okey* a Bosznia-Hercegovináért rivalizáló (horvát, szerb, bosnyák-muszlim) történetírások közül leginkább a Jugoszlávia létrehozásának alapját képező szupranacionális tradíciót, valamint a „polgári multikulturalizmust” képviselő bosnyák ideát tartja fontos örökségnek. *Ulfe Rstergaard* a Schleswig-Holstein-ről szóló németdán történészviták két világháború közötti epizódjához hozzászói (miután

---

3 A posztmodern nyelvi fordulat egyenértékesítő, relativizáló álláspontja (amely többek között szintén a nemzeti szemlélet meghaladását tűzte ki célul) nem jelenik meg a kötetben, mint egységes elméleti háttér.

megállapította, hogy mindkét oldal egyformán nacionalista volt), hogy „*mai szemmel nézve*” a dán történészek sok esetben „*jobban jöttek ki*” a vitákból, mert a „*gyengébbik nemzetet védtek*”, ezáltal demokratikusabb érveket vetettek be.

Tanulságos *Ciaran Brady* írása, amely az ír történetírás professzionalizációjának kérdéseit boncolgatja. Szerinte az ír történetírás elmaradt az angol, vagy akár a skót történetírástól is, hiszen pl. a szakszerűség fokát jelentő *Irish Historical Studies* és az *Irish Committee of Historical Sciences* megalapítása is 1938-ra esett. Azért történhetett így, mert a XIX. századi ír éhségnek hosszan tartó, pusztító következményei voltak, továbbá az ír intézmények elszigetelt jellegűek, és vallási ellentétek miatt zártabbak voltak, pl. a szerző szerint a Dublini Egyetem (Trinity College) sokáig kizárólag csak protestánsok számára állt nyitva. Kiderül a tanulmányból, hogy az egyes történetírói irányzatok között érdemes meghatározni a nemzeti retorika azonosságának leszögezése mellett néhány lényeges módszertani, elméleti különbséget: Brady a XX. század elejéről írva kitér a társadalom- és gazdaságtörténet képviselőire, akik nem fogadták el a politikátörténet dominanciáját. *Margaret Donovan O'Sullivan*, *Alice Stopford Green*, *Constantia Maxwell* a nemzeti ellentéteket jobban kiélező, tradicionális politikátörténeti művek látásmódjával szemben léptek fel olyan témák kutatóiként, mint a városok, gazdasági kapcsolatok, kereskedők és bankok története – Brady éppen ezért a gazdaság- és társadalomtörténetet tartja különösen értékesnek az egymással versengő nacionalista történeti elbeszélések hátterébe szorításához.

Látható a XX. század második felére nézve az ún. kulturális fordulat és a nemzeti identitások konstruált voltát előtérbe állító posztmodern teóriák történetírásra gyakorolt hatása *Tibor Frank* és *Werner Suppanz* tanulmányaiban, akik a Habsburg Birodalomnak, mint nacionalizált, vagy éppen nemzetek felettségét szimbolizáló térnek értelmezéseit mutatják be magyar és osztrák történetírók művein keresztül. Az Osztrák–Magyar Monarchia bilingvis régióinak, társadalmi csoportjainak (pl. a cseh arisztokrácia) kutatásain kívül *Suppanz* kiemeli *Csáky Móric* és *Ernst Bruckmüller* munkásságát. *Csáky* szerint a kulturális pluralizmus éppen olyan jelentőségű identitás volt a kulturális „olvasztótégelyként” funkcionáló Bécsben, mint a nacionalizmus, *Bruckmüller* pedig úgy látja, hogy inkább a politikai, katonai és adminisztrációs folyamatok hozták létre az idő során az etnikailag, nyelviileg homogén területeket és nem fordítva. *Frank Tibor* többek között a Monarchiát közös kulturális entitásként értelmező *Hanák Pétert* említi meg, akinek szemléletére nagyban hatott *Charles E. Schorske* amerikai kul-

túrtörténész. A gazdaság- és diplomáciatörténeti munkák (*Kövér György, Pölöskei Ferenc, Orosz István, Diószegi István*) mellett fontos intézményként könyvelni el a 2003 óta, *Gerő András* vezetésével működő *Habsburg Történeti Intézetet*.

A könyv nagy erénye tehát, hogy szerzők együttműködésének köszönhetően széleskörű áttekintést nyújt az európai (illetve az izraeli–palesztin) határvitákon keresztül a történetírások eltérő és közös jelenségeiről, komparatív történetéről, mindezt adatokban, térképekben és tájékoztató irodalomban gazdag, informatív módon kivitelezve. Hiányosságnak azt lehetne felvetni, hogy bizonyos aránytalanság figyelhető meg a kötetben szereplő tanulmányok között a felépítésüket, szerkezetüket tekintve. Az írások szerzői általában a történeti munkáknak és intézményeknek szentelnek a legtöbb teret. Néhány tanulmányban azonban túlságosan hosszasan térnek ki a vitatott régiók múltjára, így olvashatók fejtegetések Erdély, Elzász–Lotaringia, Schleswig–Holstein vagy a svéd–norvég unió népességének etnikai, vallási összetételéről és a vonatkozó határváltozások politikátörténetéről. Ez az eljárás olykor háttérbe szorítja a historiográfiai elemzést.⁴

Tibor Frank–Frank Hadler (eds.): *Disputed Territories and Shared Pasts. Overlapping National Histories in Modern Europe* (Vitatott területek és közös múltak. A modern Európa nemzeti történeteinek metszéspontjai). Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2011. 430 o.

Törő László Dávid

---

4 *Ulfe Røstergaard* a kultúrtörténeti irányt képviselő *Troels Troels-Lund* és az államközpontú politikátörténet (*Staatsgeschichte*) híveként jellemezhető *Dietrich Schäfer* vitájához röviden annyit fűz hozzá, hogy azt még ma is érdemes olvasni, ám nem részletezi, hogy miért – ellenben nagy terjedelemben foglalkozik a németországi dán és a dániai német kisebbségek múltbéli és aktuális problémáival.

Válságtörténetek közép-európai összefüggésben

A bécsi magyar történetkutatás elismertségét és magas színvonalát, egyben a magyar és az osztrák állam – illetve a két ország tudományos világa – együttműködésének sikerességét jól jelzi az a tény is, hogy 2015-ben (tehát mindössze hat év leforgása alatt) már a 12. kötete jelent meg a *Publikationen der ungarischen Geschichtsforschung in Wien* címet viselő könyvsorozatnak. Örömteli dolog, hogy a legújabb magyar kutatási eredmények a németül olvasó közönség számára is elérhetőek, s hogy a széria néhány magyarországi könyvtárban is megtalálható, így a hazai érdeklődők is megismerkedhetnek a történészek legfrissebb munkáival – igaz, „csak” német nyelven. A sokszínűséget jól jelzi az, hogy a kötetek között találhatunk életrajzot (Hevesi Lajosról) csakúgy, mint kapcsolattörténeti munkát (a pápaság és Magyarország viszonya a 13. század első felében), szó esik szűkebb területi egységekről – Pécs, a Szepesség – és nagyobb entitásokról – a Habsburg Monarchiát említhetjük –, s a vizsgált témák időhatára is a középkortól szinte egészen napjainkig terjed.

Ebbe a sorba illeszkedik az alább elemzendő tanulmánykötet is, amely *Kövér György* bevezető írása után összesen 12 közleményt sorakoztat fel. A szerzők a Válságtörténeti Kutatócsoport munkáját segítő történészek, s öröndetes módon a már jelentős szakmai eredményeket elért tudósok mellett szép számmal képviseltetik magukat a fiatalabb nemzedék(ek) tagjai is. Jelen esetben képtelenség lenne kimerítően írni az összes tanulmányról, így – természetesen bármiféle értékítéletet kizárva a válogatás során – csupán néhány írásműre szeretnék részletesebben reflektálni.

Kövér György a bevezetőben (*Einleitung: Krisengeschichte als Disziplin?*) a 2008. évi krízis hatásának tulajdonítja a válságtörténet kutatásának fellendülését, s kifejti azt az elképzelését, amely szerint az újabb válságok tapasztalatai alapján a régieket is újra lehet és kell gondolni. Mind ezt egyébként kitűnően szemléltetik a kötet tanulmányai, hiszen szerzőik számtalan kérdést felvetnek már ismertnek tűnő események (mint például egyes természeti csapások) kapcsán, s nem egy esetben eddig kevésbé vizs-

gált forrásokot is bevonnak a kutatásba, vagy éppenséggel új szemszögből nézve fogják ezeket vallatóra. Kövér György elsősorban francia és német szerzők munkásságának felvázolásával ad fogalomtörténeti áttekintést a válság mibenlétéről, s a XIX. század első felétől a XX. század első harmadáig térképezi fel a kérdést. Külön alfejezetben ismerteti a kutatócsoport tevékenységét; a szervezet tagjairól megtudhatjuk, hogy igen tág körűen értelmezik a krízis fogalmát. Ezt igazolják az összegyűjtött közlemények, hiszen hitelválságokról, természeti katasztrófákról, a XIX. század végi agrárkrízisről éppúgy olvashat az érdeklődő, mint arról, hogy az 1930-as évek kezdetén a Vígyszínház hogyan próbálta kezelni a nehézségeket.

Somorjai Szabolcs a Kreditkrise im Ungarn vor den Banken? című írásában az 1825. évi, Londonból indult hitelválság esetleges magyarországi hatásait vizsgálja. A rendi korszakra vonatkozóan hangsúlyozza azt, amit a történettudomány egy ideje már felismert, tudniillik hogy a pénzügyi kölcsönforgalomban a hazai viszonyok sajátosságai miatt a fő- és a köznemesség egy része játszott a legaktívabb szerepet, de bekapcsolódtak a városi polgárok és a tehetősebb jobbagyok is. Az ipari forradalom előtti hitelügyletek egyik legfőbb sajátosságaként a személyes kapcsolatok meglétét emeli ki, amiben bizonyos fajta stabilitást lát, ellentétben a később személytelenné váló hitelpiaccal, ahol a hitelező gyakran semmit sem tudott a kölcsönvevő fél anyagi helyzetéről. Ezt követően a válság Bécsre érintő kihatásait vázolja fel, majd áttér a magyarországi eseményekre. Somorjai Szabolcs elbeszélése szerint Magyarországot a rendi korszakban nem közvetlenül érték el a nemzetközi gazdaság kisugárzásai, hanem a birodalmi fővároson keresztül. Különböző adatsorokat vizsgál, s az 1825 körüli időszakban mindegyiken megállapítja a válság jeleit. Többek között a bécsi államkölcsön alakulását, az Osztrák Nemzeti Bank részvényeinek árfolyamát, Pest városi és megyei ki- és betáblázásokat, a pesti búzaárakat, a hitelszerződéseket veszi górcső alá, s ezek alapján is megerősíti azt, hogy Magyarország gazdasága erősen függött a Lajtán túli területektől. Így azt mondhatjuk, a szerző rávilágít a magyarországi kölcsönforgalomban részt vevők viszonylagos gyengeségére és kiszolgáltatottságára is, miközben viszont erőteljesen Pest városára, illetve megyéjére összpontosít, ezért megítélésem szerint a végkövetkeztetéseit csak bizonyos megszorításokkal lehet az országos állapotokra kivetíteni.

Sasfi Csaba izgalmas kérdésekre keres választ a *Schulbesuch in der von Katastrophen heimgesuchten Großstadt. Gymnasiasten in Pest zur Zeit der Cholera 1831 und des Eishochwassers 1838* címet viselő tanulmányában. A pesti gimnazisták számának 1830-as évekbeli alakulása érdekli őt, és a címben említett katasztrófáknak az iskolákra gyakorolt befolyását elemzi a különböző matrikulákból nyerhető adatok segítségével. Különbséget tesz a

kétféle krízishelyzet között, azon elv alapján, hogy a kolera mint pandémia elsősorban a rosszabb egészségügyi állapotban élőket sújthatta, míg az árvíz mint természeti csapás bárkit elérhetett. Az iskolai anyakönyvek módszertani tekintetben újszerű szemrevételezése után (a vizsgáktól való távolmaradások, a más intézményekbe való átiratkozás, az esetleges elhalálozások nyomait és okait kutatja a dokumentumokban) megállapítja, hogy a kolera szinte egyáltalán nem hatott a pesti gimnazisták számának alakulására (többségük jómódú volt, így kevésbé volt veszélyeztetett, s a nyári vizsgák miatt egyébként is kevesebb diákot érhetett el a betegség). Az 1838-as árvíz valamivel súlyosabb következményekkel járt, hiszen kimutatja a fiatalok számának csökkenését a vizsgált intézményekben. Így tehát bizonyos iskola- vagy művelődéstörténeti kérdések háttérét is jobban megvilágíthatja a hasonló jellegű események alaposabb elemzése, a szerző módszerét alkalmazni lehet más problémák tisztázásakor is.

Halmos Károly és Kövér György egy közös tanulmányukban – Pester Krida. Beiträge zu den Konkursstatistiken von Budapest im 19. Jahrhundert – a XIX. század második felében, illetve utolsó harmadában bekövetkezett csődök miértjére keresnek magyarázatot. Az első csődtörténetek szerzőinek felfogásával szemben (amely szerint szoros összefüggés mutatható ki a válság és a csőd között) kritikusan fellépve annak feltérképezését tűzik ki célul, hogy a csődöknél a helyi sajátosságoknak volt-e döntő szerepük, vagy általános jelenségek érvényesültek. A közép-európai csődstatisztikák áttekintését követően áttérnek a magyarországi viszonyok ismertetésére. Bőséges forrásaparátust mozgatnak meg a dolgozatukban, a korabeli vonatkozó kinyomtatott források (csődstatisztikák, bejegyzett cégek kimutatása stb.) mellett többek között a budapesti kereskedelmi és váltótörvényszék cégjegyzékét, valamint a pesti törvényszéki csődmutatók egy részét is feldolgozták. Összehasonlítható módszerrel megvizsgálták úgy az egyszemélyes cégek, mint a társaságok csődjeinek számát, s felvetik azt a lehetőséget is, hogy a váltótörvényszék cégjegyzékét össze lehet mérni a csődbe ment vállalatok számával, illetve a csődök mennyiségét a megszűnt cégek számával. A végeredmény szerint három évtized alatt a bejegyzett cégek mintegy 2/5-e ment tönkre, és a válságosnak nem nevezhető időszakokban is jelentős mértékű lehetett a fluktuáció. Azaz a szerzők arra a végkövetkeztetésre jutnak, hogy korszakoktól függetlenül (akár napjainkban is) érvényes ez a tendencia.

*Bodovics Éva az eddig ismertetett tanulmányoktól eltérően nem a kvantitatív forrásokat vallatja, hanem a narrativitásra és az elbeszélő jellegű forrásokra helyezi a hangsúlyt két természeti katasztrófa – az 1878-as miskolci, illetve az 1879-es szegedi árvíz – kapcsán. Írásában (amely a *Katastrophe**

– *diesseits und jenseits der Wirklichkeit. Die Konstruktion der Katastrophe in Spiegel zweier Hochwasser in Ungarn* címet viseli) azt a kérdést járja körül, hogy a vis maior esetek a valóságnak megfelelően szerepelnek-e a médiában, jelen esetben a korabeli sajtótermékekben. A kiindulópont *Christian Rohr* azon megállapítása, amely szerint a katasztrófák szociokulturális konstrukciók, azaz ábrázolásukban jelentős szerep jut mind az információt közlő személy(ek) tevékenységének, mind a befogadó közönség értelmezési kereteinek és elvárásainak. A szerző a *Serge Moscovici*-féle szociális reprezentációk elméletét felhasználva tekinti át a kérdéskört, mivel úgy véli, ezek is befolyásolják azt, hogy az emberek gyakran saját elképzeléseket készítenek a katasztrófákról. Elsősorban a „mitikus”, a hasonló természeti csapások kapcsán a társadalomban felmerülő toposzok (például a pánik, a katasztrófát követő fosztogatások) megjelenését és megjelenítését veszi szemügyre, s kimutatja, hogy az általa áttekintett médiatermékek nem mindennapi eseményként festették le az árvizeket. Mindamellett azt a nézetet is megfogalmazza, hogy az olvasókban a keresztény kultúrkörből összegyűjtött ismeretek – mint az özönvíz képzete – is felmerülhettek, és a sajtó adott esetben igyekezhetett is kiszolgálni ezeket az igényeket. (Itt az olvasónak akaratlanul is eszébe juthat a gadameri várakozáshorizont fogalma, de az is, hogy a média gyakran kárhozottat manipulatív tevékenységének ábrázolása mellett a kutatók mindaddig kevés figyelmet fordítottak arra, hogy a sajtóorgánumokat a közönség részéről érő hatások és elvárások is a torzítások, felnagyítások alkalmazására ösztönözhettek). Bodovics Éva arra is rávilágít, hogy a természeti események megszemélyesítése, a pusztításnak a háborúk okozta károkkal való párhuzamba állítása szintén a konstruáltság tényét erősíti. Mindez tehát meggyőzően bizonyítja a szerző – és egyben Rohr – koncepcióját, ugyanakkor pedig a forráskritika szükségességére is inti a médiatermékek olvasóit.

A kiadványban még az alábbi, nem elemzett írások találhatóak: *Kiss Zsuzsanna* a XIX. század végi gabonaválság társadalmi hatásait elemzi (*Gesellschaftshistorische Aspekte der Getreidekrise gegen Ende des 19. Jahrhunderts*); *Klement Judit* a malomipar helyzetét (*Die Agrarkrise am Ende des 19. Jahrhunderts und die Budapester Mühlenindustrie*); *Kulcsár Beáta* a Trianont követő hatalomváltás erdélyi eseményeit vázolja fel egy napló és két emlékirat segítségével (*Visionen und Schicksale. Widerspiegelung des in Siebenbürgen erlebten Imperiumwechsels in einem Tagebuch und zwei Memoiren*). *Pogány Ágnes* az 1930-as évek magyarországi és ausztriai pénzügyi válságait hasonlítja össze (*Zwillingskrisen oder multiple Krisen? Finanzielle Krisen in Ungarn un Österreich in der dreißiger Jahren*); *Heltai Györgyi* a nemzetközi kapcsolatok válságkezelési módszereit térképezi fel

a Vígszínház példáján (*Die Krisenlinderne Rolle des internationalen Beziehungssystems am Beispiel des Vígszínház in Budapest [1930–1932]*). Kološ Gábor Hidas település egyházi életével foglalkozik (*Glockenklang von Hidas. Gesellschaftlicher/historischer/demographischer Ausschnitt*); Nagy Ágnes a II. világháború alatti lakáshelyzet jellemzőit tárja fel („*Eine dem gesellschaftlichen Wert entsprechende Wohnung*”. *Vorstellung und Praxis bei der Wohnungsverteilung in Budapest und ungarischen Städten der Provinz während des zweiten Weltkriegs*), a kötetet pedig Keller Márkusnak a berlini Hanza-nyegyed és az óbudai lakópark építése közötti összefüggésekre rávilágító tanulmánya (*Ziele und Reaktionen. Die Geschichte des Hansaviertels Berlin und der experimentellen Wohnsiedlung Óbuda*) zárja.

A fentebb ismertetett tanulmányok is példázzák azt, hogy a válság fogalmát milyen tágan értelmezhetjük, de azt is megmutatják, hogy új források bevonásával vagy a régebben ismertek más szemszögből történő elemzésével a szívósan tovább élő elképzeléseket korrigálni lehet. Egyúttal a krízisek szinte folyamatos térségbeli jelenlétét is kiolvashatjuk a kötet tartalomjegyzékéből, hiszen a közölt írások témája a rendi társadalom és gazdaság válságától kezdve a XIX. század végi átmeneti időszak eseményein át egészen a II. világháborút megelőző és azt követő korok nehézségeinek ábrázolásáig terjed. A szerzők bőségesen merítenek a levéltári és nyomtatott forrásokból, de a vonatkozó szakirodalom alapos ismeretéről is tanúságot tesznek, ugyanis látható módon naprakészek a nemzetközi kutatások legfrissebb eredményei terén is. E tekintetben igen fontos, hogy a tanulmányok az adott témákban gyakran idézett szakirodalmi művek mellett hangsúlyosan szerepeltetnek ritkábban hivatkozott munkákat is, s tekintélyes mértékű az idegen (elsősorban angolszász és német) nyelvű, Magyarországon rendszerint nehezebben elérhető közlemények, monográfiák, folyóiratok bevonása. Csak remélhetjük, hogy a könyvsorozatnak lesz folytatása, és hogy a későbbi kötetek is tartani tudják majd az eddigi magas színvonalat, további megnyilatkozási lehetőségeket biztosítva a fiatal történészek számára is.

Márkus Keller – György Kövér – Csaba Sasfi (szerk.) *Krisen/Geschichten in mittel-europäischem Kontext. Sozial- und wirtschaftsgeschichtliche Studien zum 19./20. Jahrhundert* (Válságtörténetek közép-európai összefüggésben. Szociális és gazdaságtörténeti tanulmányok a XIX–XX. században) Institut für Ungarische Geschichtsforschung in Wien – Balassi Institut [Balassi Intézet] – Collegium Hungaricum Wien – Ungarische Archivdelegation beim Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien, 2015. 362 l. Publikationen der ungarischen Geschichtsforschung in Wien, Bd. XII.

Bodnár Krisztián

Alternatívák, fordulópontok és rendszerváltások az orosz történelemben és kultúrában

2014 májusában került sor a budapesti Ruszisztikai Központ (ELTE BTK) szervezésében első alkalommal a fiatal (35 év alatti) ruszisták nemzetközi konferenciájára. A konferencia egyrészt a fiatal Oroszország-kutatók számára kívánt fórumot nyitni, másrészt a budapesti Ruszisztikai Központ eddig is elismert nemzetközi tudományos pozícióját és tekintélyét kívánta erősíteni. A konferencián legnagyobb számban oroszországi kutatók vettek részt (Szentpétervárról, Moszkvából, Jekatyerinburgból, Krasnojarszkból, Lipeczből), de Ukrajnából, az Egyesült Királyságból, Lengyelországból, Romániából, Olaszországból, Franciaországból is érkeztek fiatal történészek, és természetesen magyar ruszisták is beszámoltak kutatási eredményeikről.

A majd 600 oldal terjedelmű konferenciakötet 2016 elején jelent meg, több mint 50 cikket közöl, az elhangzott előadások szerkesztett változatait.

A könyv fejezetei időrendben a középkori orosz történelemmel, a „hosszú XIX. század” történetével, a szovjet periódussal, a posztsovjet korszakkal, és kultúrtörténettel foglalkoznak. Arra egy rövid recenzióban természetesen nem vállalkozhatunk, hogy mind az 58 cikket ismertessük, csak néhány írásra hívhatjuk fel a figyelmet. Az pedig a recenzens önkényes ízlését tükrözi, hogy inkább a problémafelvető, eredeti (nem feltétlen szokványos) gondolatokat megfogalmazó, vagy „elméleti” jellegű írásokat népszerűsíti.

A középkori szekcióból témaválasztása miatt kiemelendő *Péderi Tamás* pécsi diák novgorodi hadtörténettel foglalkozó előadása. Örvedetes a novgorodi tematika külön vizsgálata, még akkor is, ha a következtetés az önálló novgorodi katonai stratégia állítólagos meglétéről vitatható. A tanulmánykötet egyik legeredetibb dolgozata (s a konferencia elhangzott előadásai közül is az egyik legjobb volt) *A. A. Kalasnyikova* szentpétervári doktoranda munkája. A XV. század végéről származó, bírósági ügyeket (földbirtoklással kapcsolatos pereket) vizsgálva arra a következtetésre ju-

tott, az egységes orosz állam nemcsak III. Iván „államszervező” tevékenységének következtében alakult ki (vagyis „felülről”), hanem „alulról jövő igény” is mutatkozott az alsóbb társadalmi csoportok részéről a központosított állam, vagyis a jól szervezett bürokrácia, igazságszolgáltatási rendszer kialakítására. Az orosz (moszkvai) történelemnek ez az eredeti látásmódja továbbgondolás esetén nagy potenciált rejt magában. A cikk a paraszti (magántulajdonú) földbirtoklás tekintetében is érdekes forrásbázist mozzgat meg, azt demonstrálva, hogy csak a XVI. század elejéről mutatható ki az igény az orosz parasztság részéről a föld magántulajdonú birtoklására.

A. L. Klejzman a XVII. század eleji ún. zavaros időszak Alsó-Volga-környéki népi emlékezetére vonatkozóan adott ismertetést. A „népi emlékezet” interpretációi értelemszerűen eltérnek a történettudomány vagy a hivatalos emlékezetpolitika megközelítéseitől. Már önmagában figyelemreméltó a népi emlékezet tartóssága, de jelen esetben nem is az a leginkább érdekes, hogy a nép történeti emlékezete mennyire „hiteles” vagy összeegyeztethető a történettudomány megállapításaival, hanem „a nép” értékpreferenciái („mentalitása”) miatt. A kutatásból kiderül, hogy az Alsó-Volga menti lakosság a jó és a rossz harcaként emlékszik vissza a zavaros időszak történéseire, s ebben a tekintetben a jó szerepében tűnik fel a „rendpárti” Vaszilij Sujszkij, míg a rossz erőit a trónbitorló, „felforgató” Grigorij Otopjev (I. Ál-Dmitrij) testesíti meg.

Szintén érdekes a lipcecki *Je. A. Koncsakova* írása Novgorod svéd megszállásáról (1611–1617). Véleménye szerint vitatható a megszállás terminus, hiszen Novgorodban a „svéd időkben” megmaradt (vagy éppen az alsóbb rétegekből újra feltöltődött, ezzel meghatározott társadalmi mobilitást lehetővé téve) az orosz hivatalnokréteg, és nem került sor a svéd adminisztratív-államigazgatási minták erőszakos bevezetésére.

M. A. Kiszeljov, az Uráli Föderális Egyetem kutatója az Anna császárnő 1730-as trónra kerülése idején bevezetett hatalomkorlátozási kísérletek mibenlétéről írt izgalmas tanulmányt. Anna Ivanovná hatalomra lépésekor esküformula letételére kötelezték, többek között azt is kikötve, hogy ha az uralkodó nem teljesíti ígéreteit, elveszíti a koronát. A hagyományos interpretáció szerint az uralkodói jogkörök korlátozása az ideiglenes hatalmi vákuumban az önálló politikai ambíciókat megfogalmazó „bürokratikus apparátus” szándéka lett volna, (de valójában csak az ún. Legfelső Titkos Tanács lépése volt). Az efféle hatalomkorlátozás Kiszeljov szerint csakis a korban modern politikai filozófia ismeretében lehetséges (bár a hatalomkorlátozás gyakorlata és intézményesítésére történő kísérlete Oroszországban évszázados múltra nyúlik vissza). A XVI–XVII. századi orosz állameszményben

(melyet a *goszudar* 'uralkodó' szóból származó *goszudarsztvo* 'állam' kifejezés szimbolizál) az uralkodó és az állam elválaszthatatlan. Az 1730-as események arról árulkodnak, hogy a XVIII. századi Oroszországban megjelent egy olyan „államelméleti” gondolkodás, mely a politikai rendszerek esetleges alternatíváját feltételezte. Kiszjeljov kissé ellentmondásos következtetése szerint az 1730-as hatalomkorlátozás egyfajta „republikánus” törekvés volt, ugyanakkor a felső arisztokrácia érdekeit szolgálta.

A jekatyerinburgi kandidátus, *Szergej Szokolov* orosz sorskérdést felvető cikke (*Milyen uralmi forma illik leginkább Oroszországhoz?*) szerint a moszkvai történetírás már a középkortól fogva az önkényuralom eszméjét kultiválta, akár retrospektív módon is. A moszkvai történelemszemlélet már Ruriktól fogva „önkéntűrnek” titulálta a Rusz–Oroszország fejedelmeit, uralkodóit, és a pozitívnak tekintett autoriter kormányzati forma kultusza vált dominánssá az orosz történetírásban is *Tatyiscsevtől Karamzinon* át a szovjet historiográfiáig. Az önkényuralmi modell sikerében kulcsfontosságú szerepe volt Novgorod bukásának (1478). Novgorod ugyanis egy lehetséges („demokratikus”) alternatíva kudarcát is jelentette.

A Ruszisztikai Központ doktorandusza, *Suhajda Szabolcs* az 1830–1831-es lengyelországi felkelés magyar recepciójáról értekezett jól összeszedett, alapos írásában. A lengyel felkelésig Oroszország csak egy távoli, egzotikus országnak tűnt a magyar közvélemény szemében, mely alig tudott valamit a messzi északi országról. A lengyel felkelés idején is afféle távolságtartó semlegesség jellemezte a magyar közvéleményt Oroszország iránt. A lengyelországi események idején a sajtó nem kultivált érzelmi oroszellenességet, még ha szimpátiával is tekintett a lengyelek ügye iránt. A XIX. századdal foglalkozó tanulmányok közül tematikusan a legtöbb valamilyen módon a század második felének orosz útkeresésével foglalkozik (nihilizmus, forradalmi eszmék, állam és értelmiség viszonya, individualizmus és szocializmus viszonya stb.), de a diplomáciatörténeti tanulmányok is a kötet erősségét képezik.

A szovjet korszakkal foglalkozó tanulmányok közül talán legérdekesebb a jekatyerinburgi *A. V. Koncseva* és *Je. I. Rabinovics* cikke, melyben a szovjet (uráli) nőkép alakulását tekintették át az 1920-as, 1930-as évekre vonatkozóan a szverdlovski sajtó alapján. A következtetés, hogy a szverdlovski sajtóban az 1920-as években még a tradicionális nőkép volt a domináns, és csak az 1930-as évek erőltetett industrializációja nyomán vált a „modern, dolgozó nőalak” általánossá. A „nők felszabadítása” azonban sok esetben nehéz fizikai munkára kényszerítésüket jelentette. A szovjet blokkal foglalkozó tanulmányok többsége a második világháborúval foglalkozik.

A jelenkori blokkban (az itt olvasható cikkek ilyen vagy olyan módon Oroszország „posztbirodalmi” – értsd: a Szovjetunió széthullása utáni – adaptációjának kísérleteit elemzik) a szentpétervári *Je. Szmirnov* a mai oroszországi emlékezetpolitikát tekintette át. Véleménye szerint a hivatalos politikai-ideológiai elképzelések egyrészt uniformizálni akarják az oroszországi emlékezetpolitikát („Oroszországnak egyetlen igazi és helyes történelme van”), másrészt igyekeznek nem beszélni az orosz történelem kevésbé dicső, esetleg szégyenteljes eseményeiről. Pedig egy nemzet nagyságát a múlttal való szembenézés képessége inkább emeli, érthetünk egyet a szerzővel.

D. O. Gafarowski (Krakkó, Jagello Egyetem) adatgazdag cikkében amellet érvelt, hogy a posztsovjet integrációs törekvések nem vezettek a gazdasági kapcsolatok bővüléséhez a résztvevő államok között.

A szerzteágazó, de főleg XX. századi témákat megjelenítő művészettörténeti fejezet érdekes írása *Czegelnyik Natália* cikke Marina Cvetajeva költészetéről, a művek befogadásának aspektusairól, az olvasó részvételéről a művek megteremtésében („az olvasás az alkotásban való részvétel”).

Összességében, az 58 cikket megjelentető könyv változó színvonalú írásokat tartalmaz (mint szinte minden konferenciakötet), de nem kevesebb eredeti, perspektivikus, megfontolandó elképzelést, gondolatot, mint a „nagyok” műveiben.

Alternatyivi, perelomnije punkti i szmeni rezsimy v isztoriji Rossziji. (Alternatívák, fordulópontok és rendszerváltások az orosz történelemben és kultúrában) *Alternatives, Turning Points and Regime Changes in Russian History and Culture. Matyeriali Pevoj mezsdunarodnoj naucsnoj konferencii molodih ruszisztov budapestszkogo Centra Ruszisztjiki ot 19–20 maja 2014. g.* Materials of the First International Conference for Young Scholars of Russian Studies at the Centre for Russian Studies in Budapest, 19–20 May 2014. [Russica Pannonica], 586 o.

Gyóni Gábor

E számunk szerzői

Bene Krisztián PhD egyetemi adjunktus, tanszékvezető, PTE Francia Tanszék

Bodnár Krisztián PhD-hallgató, DE

Fodor Mihályné ny. főisk. adjunktus, NYF; a KLIÓ szerkesztője, DE

Történelmi Intézet

Gergely Aletta PhD-hallgató, DE

Gyarmati Enikő történész, absolvtált PhD-hallgató, EKE

Gyóni Gábor tudományos munkatárs, ELTE Ruszisztikai Központ

Hamerli Petra PhD-hallgató, PTE BTK IDI

Komlós Katalin zongoraművész-tanár, professor emerita, Liszt Ferenc

Zeneművészeti Egyetem”

Madarász Imre CSc. habil. egyetemi docens, DE

Ölbei Tamás a PTE-n végzett történész

Opre Bernadett okleveles történész, Debrecen

Pete László PhD habil. egyetemi docens, tanszékvezető, DE

Peterecz Zoltán PhD egyetemi docens, EKE

Sági György gyakornok, az MTA PPKE Lendület Egyháztörténeti

Kutatócsoport tagja

Sashalmi Endre PhD habil. egyetemi tanár, PTE BTK

Takács Levente PhD habil. egyetemi adjunktus, DE

Törő László Dávid PhD-hallgató, DE

Vesztróczy Zsolt PhD történész, OSZK

(*Rövidítések:* EKE: Eszterházy Károly Egyetem; ELTE: Eötvös Loránd Tudományegyetem; DE: Debreceni Egyetem; MTA PPKE: Magyar Tudományos Akadémia, Pázmány Péter Katolikus Egyetem; NYF: Nyíregyházi Főiskola (ma NYE: Nyíregyházi Egyetem); OSZK: Országos Széchényi Könyvtár; PTE BTK IDI: Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Interdiszciplináris Doktori Iskola)

Felhívás

Kérjük szerzőinket, hogy négyévesnél régebbi anyagot ne válasszanak ki ismertetésre! Elvárjuk, hogy a recenziók szerzői mindenkor a szakma erkölcsi normáinak megfelelően dolgozzanak, és írásuk benyújtásával egyúttal vállaljanak felelősséget a hatályos szerzői jogszabályok megtartásáért! Másodközlésre, kérjük, ne küldjenek a KLIÓ-ba ismertetéseket! Várjuk korábbi és újabb szerzők ismertető írásait!

A KLIÓ Alapítvány kuratóriuma és a szerkesztőség